Национальная библиотека
Республики Тыва им.А.С.Пушкина
СЕКТОР
ГОСКИЗДАТ ГРАФИИ

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 142 (16752)

2003 чылдың НОЯБРЬ 4, вторник

Ат салган шагы 17.20
Садар өртээ 3 рубль.

Чурттаар оран-сава политиказы

ИПОТЕКА ЧЭЭЛИЗИ ЭГЕЛЭЭН

Эрткен неделяда Тыва Республикага ипотека чээлизиниң дугайында үш талалыг дугуржулгага ат салдынган. Ат салыышкынының езулалынга республиканың оралакчы премьери Александр Брокерт, чурттаар оран-саваның ипотека чээлизиниң федералдыг агентилелиниң директору Александр Семеняка, чурттаар оран-саваның ипотека чээлизиниң республика агентилелиниң директору Аяс Лопсан олар киришкен.

Тыва ук системаже каттыжып кирген 51-ги регион болур. Ырак-ла дизе, бир-ийи ай болгаш республиканың чурттаар оран-сава садып алыр күзелдиг хамаатыларынга ипотека чээлизиниң ачы-дузазын көөр арга тыптып келир.

Дугуржулгага ат салырының мурнуу чарыында эрткен семинарга үр хуусаалыг ипотека чээлизин Тывага хөгжүдериниң айтырыын чугаалашкан. Ооң ажылынга киришкен республиканың яамылар, ведомстволар, банкылар болгаш тудуг организацияларының удуртукчуларынга Москвадан келген аалчылар — федералдыг агентилелдиң директору Александр Семеняка, чурттаар оран-сава политиказының база маркетингиниң талазы-биле департаментиниң директору Александр Егоров, регионалдыг программалар эргелелиниң начальниги Борис Тимофеев «ипотека дээрге чурттаар оран-сава тудуушкунунуң шимчедикчи күжү-дүр» деп үүлдү допчузу-биле тайылбырлап чугаалааннар.

Александр Семеняканың чугаазы-биле алырга, үр хуусаалыг ипотека чээлизи акша шыгжамырлыг болгаш чээли төлээшкининге бодунуң орулгазындан 35-тен хөй эвес хууну үндүрүп болур ортумак шыдалдыг хамааты чурттаар оран-сава айтырыын чогумчалыг шиитпирлеп алыр аргалыг болур. Чээлиниң хемчээли квартираның өртээниң 70 хуузу болур, баштайгы дадывырны долу хемчээлдиг киирип шыдавастарга күрүне субсидияларын бээри база көрдүнген. Чээлини 20 чыл хуусаага бээр, а аныяк өг-бүлелерге ону 30 чылга бээриниң арга-хоргазын база чугаалажып турар.

Ипотека чээлизин бээрде киирер салыгны агентилел 15 хуунуң деңнелинде тургускан, өскээр чугаалааргa, 12-13 хуулуг инфляция турда, чээлиниң езулуг өртек-үнези чылда 2-3 хуу болур.

Александр Семеняканың чугаалап турары-биле алырга, «Чурттаар оран-саваның ипотека чээлизиниң талазы-биле агентилел» ААН-ни чурттуң бюджет хевирлеп тургузуп турар 18 бүдүрүлгезиниң даңзызынче киирген. Ону Россияның Чазааның чанында тургускан.

Ипотека чээлизин алган муң кижиниң үүгле чаңгызы ону төлеп шыдавайн барып болур деп санап турар, ынчалза-даа 1000-дан 2 кижи төлеп щыдавайн барып болур деп таварылганы безин үндезин кылдыр алыр болза, чээли берикчилери чүнүдаа чидирбес, чүге дизе ипотека фондузу чээли алыкчыларының хөй санының күсели-биле доктаамал долдунар.

Агентилелдиң төлээлериниң чуруп көргүскени перспективалары чеже-даа чаагай көзүлзе, чурттакчы чоннуң амыдыралының деңнели чавыс Тывага ук система турумчуй бээр дээрзинге чамдык кижилер чигзинип турарлар. Семинарга Александр Семеняка чыылганнарга боду мындыг чижекти киирген: бир эвес кандыг-бир хамааты 300 муң рубльдиң ипотека чээлизин ап турар болза, ол 20 чылдың дургузунда ай санында 4-5 муң рубльди төлээр апаар. Ындыг өг-бүлелер Тывада хөй деппе ынчаш? Чээлиниң хуузу чылда 45 муң рубль. Бир эвес ону 20 чылга көвүдедиптер болза, 900 муң рубль үнүп келир. Аңаа хамаатының алганы 300 муң рубль чээлизин кадыптарга, 1 миллион 200 муң рубль болур. «Ортумак кижи» ортумак квартираны шак мындыг түңге алыр-дыр. Ооң кадында ол 20 чылдың дургузунда ук квартираны садар-даа, хөлезиге бээр-даа, орнаар-даа эрге чок болур.

Тыванын рыногунда чурттаар оран-сава өртээниң чиигин өөренип көөр үүве болза, ук негелделер кымга-даа таарымча чок болгу дег: «акша шыгжамыры кылып шыдаар» хамаатыларга ол 300-400 муңну ук иштинге чыып алганы, адак дизе акша-хөреңгилерин банкыга бүзүреп, харын-даа оон хуулар-ны алыры чиик. Ооң кадында Москвадан келген аалчылар боттары безин «чурттакчы чоннуң орулгалары чурттаар оран-сава өртээнден дүрген өзүп олурар» деп демдеглээннер. Ынчангаш-ла боор, ипотека чээлизиниң ачы-дузазын алган хамаатылар ам безин 5 чылды бурунгаар төлеп шыдапканнар.

В. МАРКОВА.

«АЛАҢ-ТОС» ОН ХАРЛААН

Ноябрьның 1-де С.Пюрбю аттыг Улусчу чогаадылга бажыңынга Кызылдың хореография школазының ургларның үлегерлиг ансамбли «Алаң-Тостуң» он харлаанынга тураскааткан юбилейлиг кежээ болуп эрткен. Бичии балериналар ол кежээ кайгамчык солун концертти чыылганнарга бараалгаткан. Балет Тывага делгерээр дээрзинге бо школаның өөреникчилериниң оюнун көрүп оргаш, кижи бүзүревес аргажок.

Он харлаан ансамбльге байыр чедирип сөс алгаш, ТР-ниң культура болгаш национал херектер талазы-биле сайыды Эрес Данзын ооң Тыванын адын делегейге алдаржыдарынга, тыва культураны хөгжүдеринге киирип келген улуг үлүг-хуузун, башкыларның болгаш өөреникчилерниң кызымак күш-ажылын онзалап демдеглээн. ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак оларга пианинону сургакчылаашкындан келгеш, белек кылдыр бээр деп турар дээрзин дыңнатпышаан, коллективке моон соңгаар-даа чайынналчак чедиишкиннерни күзээн.

Кызыл хоорай чагыргазының даргазы Дмитрий Донгак алаңтосчуларга изиг байыр чедирбишаан, ам-даа улуг-улуг чедиишкиннерлиг болурун күзеп, он харлап турары-биле деткимче кылдыр үжен муң рубльди берген.

ТР-ниң Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Очур Ширинду хореография школазының башкылар коллективинге ада-иелерниң өмүнээзинден өөрүп четтиргенин илередип сөс алгаш, ажы-төлдү өөредип кижизидеринге оларның киирип турар улуг ролюн онзалап айытпышаан, моон соңгаар-даа "Алаң-Тос" кайгамчык чараш танцылары-биле көрүкчүлерин өөртүп чоруурун күзээн.

Шынап-ла, он-на чыл дургузунда хореография школазы кайгамчык чедиишкиннерни чедип алган. 1993 чылда школага чүгле 56 өөреникчи турган болза, ам ында 350 ажыг уруглар, оолдар өөренип турар. «Алаң-Тос» көстүп келгеш-ле, хөйнүң кичээнгейиниң төвүнде апарган. Частып турар дириг алаңтостарлыг танцыны көрген улус бо коллективтиң келир үези-даа тергиин-дир дээрзинге ол дораан бүзүрей берген. Алаңтосчулар ол бүзүрелди шынзыдып шыдаан. Олар чылдан чылче бедик чедиишкиннерни, тиилелгелерни чедип ап келген. Оларның бир дугаар улуг тиилелгези — «Москва чоогунуң кежээлери» деп мөөрейге ийи дугаар чер алганы. Улаштыр чыл санында «Тихвинский лель», Красноярскиге Годенко аттыг конкурс, Стамбулга түрк дылдыг чоннар фестивалы, "Веселая радуга" дээн ышкаш хөй-ле конкурстарга олар тиилеп келген. Июль айда Одесса хоорайга эрткен "Веселая радуга" мөөрейге алаңтосчулар Гран-при шаңналды алган. Пермь, Уфа, Елец, Ижевск дээн ышкаш балет аажок сайзыраан хоорайлардан келген өөрлерин безин аңаа ажып каанныры ол-дур. Ол дээрге кайгамчык тиилелге болбас аргажок.

Бүгү чедиишкиннерге школаның директору Раиса Седиповна Стал-оолдуң улуг үлүг-хуузу бар дээрзинде чигзиниг чок. Мөөрейлерге тиилекчи болган танцыларны дөгерезин Раиса Седиповна боду тургускан.

Байырлыг кежээге Р.С. Стал-оол он өөреникчизинге Кызылдың хореография школазын дооскан дугайында шынзылгаларны тывыскан. Олар келир үеде балериналар болур дээрзи чугаажок.

Он харлааның-биле, чараш «Алаң-Тос»!

Светлана БАЛЧЫР.

Чуруктарда: хореография школазының өөреникчилери танцылап тур; школа дооскан дугайында дипломнарны Р.С .Стал-оолдуң тыпсып турары.

Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруктары.

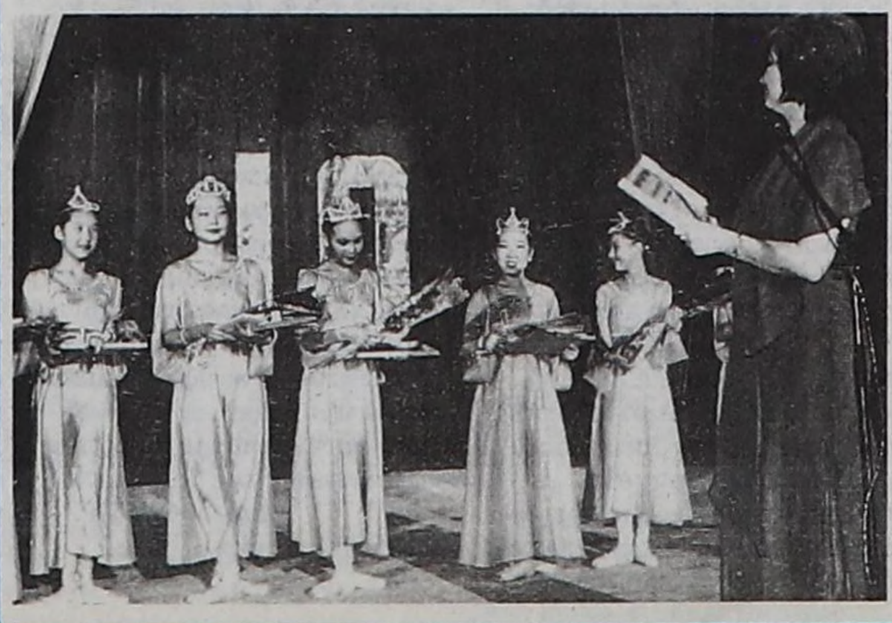

Тыва Республиканың Чазаанда

ЮБИЛЕЙГЕ БЕЛЕТКЕЛДИ ХЫНААН

Тыва Республиканың Чазааның октябрь 28-те болуп эрткен хуралынга Россия Федерациязының составынга ТАР-ның каттышканының 60 чылын болгаш Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылын байырлаарынга республика найысылалында экономиканың бааза адырларының бүдүрүлгелериниң белеткелиниң чоруп турарының дугайында айтырыгны чугаалашкан. Бо талазы-биле отчетту ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы, республиканың экономиказының бааза адырларының бүдүрүлгелериниң турум ажылдаарын хандырар талазы-биле ажылчын бөлүктүң удуртукчузу С.В. Никонов берген.

Ажылчын бөлүк Тываның келир чылын болур юбилейинге хынамчалыг белеткенирингe хамаарышкан селектор хуралын эрттирген соонда, чүнү кылырының хемчеглерин ажылдап кылган. Бүдүрүлгелер 30 хемчегниң чээрбизин айыткан хуусаазында күүсеткен, онун чедир кылып шыдавааньн илеткелчи айыткан. Ылаңгыя хөй акша-көпеек чарыгдаар ажылдар кылдынмаан, аңаа Кызылдың кудумчуларын асфальтылаары хамааржыр. Чамдык бүдүрүлгелерниң удуртукчулары ажылдап турар чериниң девискээрин чаагайжыдарынче болгаш албан черлериниң бажыңнарының фасадтарын (мурнуу талазын) чаартырынче, септээринче кичээнгей салбайн келгенин шүгүмчүлээн.

Чазак кежигүннери санал бергеш, бааза бүдүрүлгелер чамдык белеткел ажылдарын чорудуп-даа турар болза, ол амдаа четпес деп үнелелди бергеннер. Юбилейге белеткелди дүрген болгаш шынарлыг чорударынче кол сагышты салган. Чазак хуралы доктаалды хүлээп алган, ында кылыр ажылдарны тодаргай айыткан.

ДЭЭШТИИН БЕДИДЕР

2003 чылдың 9 айларында республикада кем-херек үүлгедиишкининиң байдалының дугайында дыңнадыгны ТР-ниң иштики херектер сайыдының хүлээлгезин күүседип турар В.Н. Конгар кылган. Кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди күштелдирерингче, корум-чурумну камгалаарынче угланган комплекстиг хемчеглерни республикага чорутканындан бо чылдың эрткен тос айларында аар болгаш онза аар кем-херек үүлгедиишкини 23,9 хуу, кижилерниң амы-тынынга өжегээр чедери 10,9 хуу, хөй-нииттиниң черлеринге чурум үрээри— 16,1,үптеп дээрбедээри — 11,9, ок-боо ажыглаары—52,1 хуу кызырылган. Моон алырга, республикада кем-херек үүлгедир берге чорук чавырлып эгелээн. Ол болза республикада политиктиг болгаш экономиктиг байдалдың чогумчуп орарындан болганын хуралга демдеглээн.

Ындыг-даа болза кем-херек үүлгедир чорукка удур чорудуп турар хемчеглерниң дээштиг, ажыктыг эвезинден республикада байдал нарын болуп артпышаан. Республикада ниитизи-биле бүрүткеткен кем-херек үүлгедиишкини 21,2 хуу өскен. Өскениң эт-хөреңгизин оорлаары көвүдээнининң, иштики херектер органнары экономика адырында кем-херек үүлгедиишкинин база наркотиктиг бүдүмелдерни хоойлу езугаар эвес ажыглап турарын илередирин көвүдеткенининң күсели-биле бо сан-чурагай өскен.

Бай-Тайга, Чеди-Хөл кожууннарда эрткен тос айларда кем-херек үүлгедиишкини өскенин, ооң-биле демиселди бо кожууннарның чагыргалары кошкак чорудуп келгенин хуралга чөптүү-биле шүгүмчүлээн. Бо кожуун чагыргаларының даргалары Дугар-оол Хертек биле Николай Дартай-оолдуң кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур кандыг ажылды чорудуп турарының дугайында дыңнадыгларын алган. Бай-Тайга кожуун чагыргазы чамдык хемчеглерни ап турза-даа, ооң дээштии чавыс, суму чагыргаларының, иштики херектер килдизиниң ажылдакчыларындан негелдени кошкатканын, хөй-ниити-биле четпес ажылдап турарын хуралга илереткен. Чеди-Хөл кожуун чагыргазы бодунуң иштики херектер килдизинге ажылдаар кадрларны шилип алыр,өөредир, кижизидер, олардан негелдени күштелдирер хемчеглерни албаан, ынчангаш кем-херек үүлгедикчилери-биле демиселди сулараткан.

Моон соңгаар Чазак хуралынга кожууннар чагыргалары кем-херек үүлгедиишкиннери-биле кайы хире демисежип, кандыг хемчеглерни ап турарының дугайында дыңнадыгларын алырын Чазак кежигүннери саналдаан, ол деткимчени алган.

Хурал бо айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээрининң хемчеглерин айыткан доктаалды хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Херээженнер чөвүлелинде

АМЫДЫРАЛДЫҢ КААСТАКЧЫЛАРЫ

«Чедер» дээрге чеден ажыг чылдарның дургузунда хөй санныг кижилерниң кадыын быжыглаарынга, дыштаныылгазын экижидеринге төлептиг бараан болуп келген, чуртта ады алгаан курорттарның бирээзи. Ооң кайгамчыктыг күш-ажылчы херээженнеринге тураскааткан кежээ болуп эрткен.

Тыва Республиканың Херээженнер эвилелиниң даргазы И.Ш. Очур Тывага херээженнер шимчээшкининиң 75 чыл болгаш республикага Херээженнер эвилелиниң тургустунганының 10 чыл болганының дугайында чыылганнарга чугаалап берген. Тывага херээженнер шимчээшкининиң киржикчилери 75 чылдың дургузунда тус черниң социал экономиказын болгаш культуразын хөгжүдер херекке төлептиг үлүүн кииргенин ол демдеглээш, ооң тодаргай чижектерин киирген.

Тывага Херээженнер эвилели тургустунгандан бээр он чыл болган, кыска үениң иштинде ол ажыл-чорудулгазын шуудаткан, күрүнеге, чонга ажыктыг биче эвес ажыл-херекти бүдүргенин дарга айыткан. Рынок экономиказының кончуг берге чылдарында республиканың херээженнери быжыг тура-соруктуун, ажыл-ишчизин көргүскен. Херээженнерниң хөй-ниити организациялары чурттакчы чоннуң амыдыралын экижидеринче угланган чугула социал хемчеглерни күүседип, өг-бүлелерниң, херээженнерниң болгаш уругларның эрге-ажыктарын камгалаарынга боттуг дузаны чедирген. Дыка хөй херээженнер рынок экономиказының негелделеринге дүүштүр ажыл-ижин эде тургускаш, билдилиг сайгарлыкчылар болу бергеш, республиканың экономиказын хөгжүдер херекке төлептиг үлүүн киирип турарлар.

Тываның ажыл-агыйының кайы-даа адырында, төлээлекчи болгаш күүсекчи эрге-чагырга органнарында херээженнер хөйү-биле ажылдап, республиканың мурнунда тургустунган чугула айтырыгларны шиитпирлеп турар. Херээженнер чөвүлелдериниң хөй талалыг ажыл-чорудулгазынга дарга доктааган. «Чедер» курортта РФ-тиң Улус өөредилгениң тергиини, күш-ажылдың хоочуну Севил Балаага удурткан чөвүлел чурттакчы чоннуң кадыын быжыглаар, дыштаныылгазын экижидер дээш биче эвес ажылды кылып келгенин чыылганнарга ол дыңнаткан. Бо коллективте херээженнер шимчээшкининиң идепкейлиг киржикчилери, төлептиг ижи-биле курорттуң ажылын экижидип, ооң ат-алдарын алгыдып турарлар эвээш эвес. Кижи бүрүзүнүң кылган буянныг ажыл-херектерин И.Ш. Очур мактап чугаалааш, республиканың Херээженнер эвилелиниң суй белектерин байырлыг байдалга тывыскан, оларга чедиишкиннерни, аас-кежикти, өөрүшкүнү күзээн йөрээл сөстерни чугаалаан.

Курортка 30 ажыг чылдарның дургузунда бухгалтерлеп ажылдаан Людмила Васильевна Коваленконуң ажыл-ижин мактаан. Бо сураглыг кадыкшылга чериниң материал-техниктиг баазазын экижидер херекке ол улуг үлүүн киирген. Ооң ачы-хавыязын үнелеп көргеш, "Тыва Республиканың алдарлыг экономизи" деп хүндүлүг атты тывыскан. Хөй-ниити ажылының идепкейлиг киржикчизи, ажыл-ишчи, амыдыралга төлептиг үш оолду өстүрүп кижизиткен буянныг ие.

Людмила Чевин-ооловна Куулар хөй чылдарда склад эргелекчилеп келгеш, эки ажыл-ижи, аажы-чаңы-биле эш-өөрүнүң, дыштанып келгеннерниң хүндүткелин чаалап алган. Ол чүгле онаашкан херээнге бердинген эвес, беш уруунуң өөредилгекижизидилгезинче онза кичээнгейни салып келген. Ынчангаш олары бүдүштүг кижилер болган, ийи оглу ажылдап турар.

Поварлар Галина Петровна Харламова биле Галина Ивановна Константинова амданныг янзы-бүрү аъш-чемни кылыр езулуг мастерлер, оларның дугайында макталдыг хөй чылыг сөстерни чугаалаан.

Ажыл-агый башкарар сестра кижиниң ажылы хөй талалыг, ындыг-даа болза ону Любовь Данчановна Санаа билдилиг кылып турар. Ооң ажылының, хөй-ниити херээнге киржилгезиниң, уругларының өөредилге-кижизидилгезиниң дугайында дыка-ла мактап чугаалаан. Шынап-ла, кончуг төлептиг ие болду. Улуг уруу Анюта — Тываның күрүне университединде башкы, оглу Айдыс — «Тыва» ансамблиниң артизи, хеймер оглу тоску класста чедиишкинниг өөренип турары ону бадыткаар.

Курорттуң бухгалтери Любовь Александровна Черногривованың дугайында хөй чылыг сөстерни кежээге чугаалаан. Хөй чылдарда иштики херектер органнарынга үре-түңнелдиг ажылдааш, полковник эрге-дужаалды чедип алгаш, халажып үнген, ам мында чедиишкинниг ажылдап турар. Кайгамчыктыг ийи оолду өг-бүле кижизидип өстүрген, кайызы-даа — шой кодүреринге спорт мастери, эмчи академиязын дооскаттар, ординатурада өөренип турарлар.

Массажист Галина Николаевна Савельеваның, эмчи сестразы Зинаида Лопсановна Монгуштуң, малчын Монгуш Биче-ооловна Сустанның болгаш өскелерниң-даа төлептиг ажыл-ижиниң, амыдыралының дугайында кежээге мактаан.

Иезинге, эш-өөрүнге хамаарышкан чылыг-чымчак сөстерни кежээниң киржикчилери чугаалааш, оларга аас-кежикти, өөрүшкүнү йөрээгеннер.

Амыдыралдың каастакчылары херээженнерге тураскааткан кежээ утка-шынарлыг,солун, хөглүг болуп эрткен. Кызыл кожууннуң Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы композитор В.Серен удурткан бот-тывынгыр артистери болгаш кежээниң киржикчилери концерт көргүскен. Оюн-тоглаа орайга чедир уламчылаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

НОРИЛЬСК ЛАГЕРИНГЕ

Шаажылалдар төөгүзүнүң музейи 20-30-40-50 чылдарда политиктиг шииткелдерге таварышканнарның чизедаңзызын тодарадырын ам-даа уламчылап, оларның төрелдеринден айтырып, лагерьлер-биле харылзааны уламчылап турар. Эрткен чылдарда ис чок читкен улустуң аттарының чамдыызын тургускаш, «Шын» солунга парлаан бис.

Норильск комбинадының тудуунга ажылдап турган мөчээн политхеректеннерниң аттарының чамдыызын ында төөгү музейиниң директору С.Г. Слесарева чорудуп берген. Ол чизени бистиң бо музейге улуг эртемден Монгуш Кенин-Лопсан чогаалчы дамчыдып берди. Ол кайгамчык ховар ажыл дээш эртемден, чогаалчыга өөрүп четтиргенивисти илергейлеп чоруулуңар.

1945-1955 чылдарда шииттиргеннерден 50 кижи мөчээн. Оларның ат, фамилиязы, адазының ады бистиң музейде бар. Ажы-төлү, төрелдери биске келгеш, таныжып ап болур.

Ондар ОХЕМЧИК,
Тываның «Мемориал» ниитилелиниң даргазы.

АЛДЫН КҮСТҮ АЛГААННАР

Кожууннуң социал реабилитация төвүнүң ажылдакчылары (директору А.М. Монгуш) Суг-Аксы суурнуң садиктеринге «Алдын күс» деп байырлалды организастааннар. Маңаа он ажыг оолдар, уруглар боттарының чайны өттүр өстүрүп алган ногааларындан белеткээн аъш-чемнерни делгевишаан, ойнап-хөглеп, алдын күстү алгап-йөрээп байырлааннар.

Оларның аъш-чемнерин чооглаар аргалыг болдум. Ханада «Алдын күс» деп чараштыр чурааш аскан көскү бижимелди көргеш, чарашсындым.

Бичии чаштар ырлап-шоорлап турда, улуг кижилер-биле дөмейлежи бээрлер. Олар шуптузу деңге «Ачай» деп ырыны кандыг-даа частырыг чокка ырлашканнар. Оолдар, уругларның арaзындан кожууннуң суггарылга эргелелиниң кол бухгалтери, Төлээлекчилерниң тус чер хуралының депутады Урана Анай-ооловна, Чазактың девискээр эргелелиниң удуртукчузу Амир Намажапович Ондарларның уруу Анита өске өөрлеринден ылгалып, өткүт үнүбиле уран талантылыын бадыткаан. Бичии Анитаның авазы Урана Анай-ооловна уруунуң байырлалынга боду идепкейлиг киришкен.

Ук төптүң директору Анисья Макай-ооловна Монгуш кыска чүве чугаалап, чыылганнарга таныштырылганы кылган. Ада-иелерден хоочун башкы Зоя Сүлдемовна Куулар сөс алгаш, бичиилерниң байырлалын магадаанын илереткен. Алдан хар ашкан кырган-ава Хандың Барымчааевна Ондарның чаштарның байырлалынга келгени өөрүнчүг. Оон-даа өске ада-иелер келгилээннер. Ажы-төлдериниң өөрүшкүзүн деңге үлешкеннер.

Чаштар бистерниң изивис базар салгакчыларывыс болгай. Оларның культурлуг, хүндүлээчел аажы-чаңы, өөрүшкү-маңнайлыг өзүп-мандыырын, эртем-сургуулга өөренип, бурунгаар көрүштүг кижилер кылдыр овурлаттынып-хевирлеттинеринге бүзүрээр апаар бис.

Школаның эргинин арай артаалак, садик назылыг уругларның ортузунга кижизидикчи уткалыг мындыг хевирлиг алдын күс байырлалдарын чер-черлерге организастап чорудар болза, ажыктыг деп бодаар мен.

Бораш ОНДАР.

Суг-Аксы суур.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Россия Федерациязының социал камгаладылга фондузунуң Тыва Республика талазы-биле девискээр салбырының—күрүне албанының 2003 чылдың 9 айларында бюджет күүселдезиниң дугайында

2003 чылдың октябрь 16 № 723 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Россия Федерациязының социал камгаладылга фондузунуң Тыва Республика талазы-биле девискээр салбырының—күрүне албанының 2003 чылдың 9 айларында бюджет күүселдезиниң дугайында РФ-тиң социал камгаладылга фондузунуң Тыва Республика талазы-биле девискээр салбырының — Тыва Республика талазы-биле девискээр салбырының — күрүне албанының эргелекчизи А.В.Суховтуң бюджетти күүсеткен дугайында медээзин хүлээп алыр.

2.Бо доктаалды "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарга парлаар.

3. Бо доктаалдың күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Чазак Аппарадының Социал политика айтырыгларының талазы-биле эргелелинге дагзыр.

* * *

Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң Тыва Республика талазы-биле салбырының 2003 чылдың 9 айларында бюджет күүселдезиниң дугайында

2003 чылдың октябрь 16 № 729 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбырының 2003 чылдың 9 айларында бюджетти күүсеткен дугайында РФ-тиң Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбырының эргелекчизи В.О. Оюннуң бюджетти күүсеткен дугайында медээзин хүлээп алыр.

2. Федералдыг чогуур органнарга киирери-биле ажылдавайн турар пенсионерлериң камгаладылга айтырыын ажылдап кылырын Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызынга, Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбырынга, медицинаның ыяапла камгаладылгазының республика фондузунга, Тыва Республиканың Саң-хөө яамызынга дагзыр.

3. Бо доктаалды "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдың күүселдези дээш контроль чорударын Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы А.Т.Конгарга дагзыр.

* * *

Чүүктер сөөртүр хуусаазы кызыгаарлыг Соңгу чүк районнарынче болгаш аңаа деңнээн черлерже нефть, нефть продуктулары, одаар чүүл болгаш аъш-чем садып алыр, чедирер, күрүнениң саң-хөө деткимчези кылдыр федералдыг бюджеттен берген хөреңгини хуваар талазы-биле Тыва Республиканың Чазак комиссиязының хуралының протоколун бадылаар дугайында

2003 чылдың октябрь 16 № 741 Кызыл хоорай

Кадык камгалал системаларының амгы үениң медицина аппаратураларынга, социал адырга хереглелдерин хандырар, өөредилге болгаш өске-даа бюджет албан черлерин социал хандырар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Чүүктер чедирер хуусаазы кызыгаарлыг Ыраккы соңгу чүкче болгаш аңаа деңнээн черлерже нефть, нефть продуктулары, одаар чүүл болгаш аъшчем бараанныры садып алырын болгаш чедирерин деткиир күрүнениң саң-хөө деткимчези болур федералдыг бюджет хөреңгизин хуваар болгаш кывар-чаар материалдар, хөмүрдаш, оргтехника, кадыг, чымчак эт-херексел, дериг-херекселдер болгаш өске-даа чүүлдерни Тыва Республиканың хереглелинге садар болгаш сөөртүр дугайында Тыва Республиканың Чазак комиссиязының 2003 чылдың октябрь 9-та №42 протоколун бадылаар.

2. Тыва Республиканың күрүне чагыгларын эргелеп-башкарар яамызында бүрүткээн, күрүне керээлеринге үндезилээш, санажылгалар чорудар үеде контроль тургузарын Россия Федерациязының Саң-хөө яамызының федералдыг казначействозунуң Тыва Республика талазы-биле эргелелинге дагзыр.

3. Бо доктаалды "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдың күүселдези дээш контроль чорударын чүүктер чедирери кызыгаарлыг Ыраккы Соңгу чүк районнарынче болгаш аңаа деңнээн черлерже продукциялар (бараанныр) садып алыр болгаш чедирер талазы-биле федералдыг болгаш республика бюджеттериниң хөреңгилерин акшаландырар болгаш чогуур сорулгаларынга ажыглаар талазы-биле Тыва Республиканың Чазак комиссиязынга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы А.БРОКЕРТ.

Көдээ суурда

СЕСЕРЛИГЖИЛЕР АҢАА ЧОРГААРАЛАНЫР

Бии-Хем кожуунну Сесерлиг суму чагыргазының даргазы Дайбын-оол Салчакович Бадарчи бир чыл бурунгаар соңгулда кампаниязының үезинде удурланыкчылары ийи херээжен удуртукчу ажылдакчылар-биле чидиг демиселдиң түңнелинде чоннуң көвей кезииниң бадылаашкынын алгаш, суму чагыргазынга соңгуткан. Чоокта чаа ооң-биле ужуражып, сумуда аныяк дарганың бо хүннерде кылдынган ажыл-ижин сонуургадым. Бистиң Кызылда баштайгы хар ийи хонук бурунгаар чагган, а Сесерлиг девискээри неделя бурунгаар-ла ак харбиле шыптынган болду. Чугаа кадында Дайбын-оол Бадарчиниң хөй сөс этпези, чүгле кылдынган кол чүүлдеринден чоннуң кол хереглелин демдеглээни, алызында бодамчалыы мээң сагыжымга арткан.

— Дайбын-оол Салчакович, кыш, соок дүжүп орар бо хүннерде чоннуң талазындан негелде, дилеглер хөй-ле боор аа. Сумунуң социал паспортун таныштырбышаан, ажылдап кирипкен бир дугаар хүнүңерде кандыг айтырыгны күүседири кол турганыл, номчукчулар-биле сагыш-сеткилиңер үлежип көрүңерем?

— Бистиң суурда малчыннар-биле катай 164 өреге бар. Шеригде болгаш ырак-узак черлерде өөренип турар студентилер-биле ниити чурттакчы чоннуң саны 731 кижи. 95 өреге эвээш-биче-даа бол, мал-маганны тудуп турар, амыдыралы берге өг-бүлелерге 7 өреге хамааржыр, ынчалза-даа өреге бүрүзү бо чылын шаа-биле картошка, ногааны тараан. Чазын үрезин кылдыр кожуунну социал дуза черинден 2,5 тонна үрезинни алгаш, күскү дүжүттен 2,7 тонна кылдыр Кызыл хоорайже дужаап эгиттивис. Бо черде оор-сук өршээлдиг-дир, чоннуң кадарган малы өзүп турар, маңаа чоннуң малын туда кадарып турары улуг рольдуг деп бодаар мен. Кажаахораазы чоогунда болгаш суур иштинде улустуң малының хөй кезии инек, чылгы, а малчыннар шээр-даа, бода-даа малды тудуп азырап турар. Бо хүннерде экиле чедип алган чүүлүвүс – бүдүн республикада чединмес өг-бүлелерге электри энергиязынга болгаш одаар хөмүрге халас субсидия бээр дугайында доктаалды күүседип келгенивис болур. Ону ажыглап, өг-бүлелериң алган орулгазы, мал-маганының саны, алыр акша-шалыңы, уруглар пособиези, пенсиязы дээш шупту документилерни хуусаа бетинде киирериви-ске, бир кижиге көрдүнген 2230 рубль четпес болган. Ынчангаш даңзыда кирген кижилер аттарын езугаар (ында шупту өрегелер кирген) Сесерлиг суурнуң чонунда, бир келирде-ле 3,8 - 4 тонна хөмүрнү эккеп төгер ажыл дооступ турар. Хөмүр сөөрткени дээш машина-техниканың кывар-чаар материалын Чазак боду хүлээнген. Маңаа кол-ла чүве — амыдыралы четчир, чедишпес деп кымны-даа алалаваан бис. Херек кырында кижи бүрүзүнүң амыдыралы бир дөмей эвес-ле болгай.

Бо ажылга соңгудуп ажылдай бергеш, бир-ле дугаарында суурнуң чевег черинге ийи өрээл арыгланыр бажыңны туттурдум. Аңаа чон аажок өөрүүр чорду, ажык чер болгаш чоок кижизин сөөлгү орукче үдээн кижилерге кандыг-даа үеде ол эргежок чугула турган. База бир айтырыг, суур бедик черде болгаш суг чедишпес, а суурда үш кудуктуң чүгле чаңгызы мөлдүк-калдык ажылдап турган, суурнуң ужукыдыынче суг барбас. Школа чанында ийи дугаар кудукту, тайгадан чаа ыяш бадыргаш, чаа үении-биле бедик кылдыр тургузуп, септеп чаарткаш, улуг доскаарны эккеп салгаш, бажыңнарның огородтарынче хоолайларны шөйүп кылдывыс. Ол ышкаш Дөргүн аржаан хевирлиг сугнуң бажын суурнуң бода малы саза базып каапкан, ону база-ла чурумчудуп кажаалап алдывыс. Бо-ла бүгү ажылдарга суурнуң ажыл чок кижилерин эвилелдеп тургаш, ажыл чоктар черин таварыштыр төлевирни кылдырып ажылдаттывыс. А ыяш кезерин база-ла Кызылдың ыяш ажыл-агыйын таварыштыр чөпшээрел бээрге, ону ажыглаанывыс ол. 25 тоннаның доскаарын тыварынга кожуун чагыргазының даргазы Гончаров дузалашкан. Ынчап кээрге, суурда ам ийи кудук бар, келир үеде чоннуң кадыкшылын экижидип дыштанып болур аржаанывыс база бар деп бодап турар мен. Ынчангаш баштайгы кыска үениң иштинде чонга ажыктыг чүүлдерни кылганымны чон билип турарын эскерип турар мен.

— Чон кайы хире мал чеми белеткээнил?

— Өреге бүрүзү шупту ниитизи-биле 135 тонна сигенни кезип белеткээн. Алыс тайга эдээ чер болгаш, ыжык, мал оттаарынга одар четчир, мал чеминиң курлавыры бар. Ам-даа мурнувуста кылыр ужурлуг бир кудук бар, кыжын-даа, чайын-даа суг бар-ла болза, амыдырал солун, хөглүг болур. Ооң-биле катай спортчу шөлдүң чагыларын тургускаш, куржагларын кадап каан бис. Суурда оон өске уруглар ойнаар шөл, картошка шыгжаар чер чок. Ону кылырынга манза, дилиг материалдары чедишпес, чер ажылы чокдаа болза, чоннуң талазындан улуг назылыгларның ону-мону кылып алыр-дыр дээн саналоналын кичээнгейге ап турар мен.

— Чер ажылы чок дидиңер?

— Ийе, колдуу-ла мал одары — изиг оттуг черлер. Суур чонунуң картошка тарыыр чер аңдарылгазын, күзүн сиген кезилдезин хөй ажы-төлдүг чурттакчы Владимир Нончат организастап, дузалажып турар. А чоннуң хоорай-биле аргыштырылгазын Владимир Хууракай, Андрей Бадарчи болгаш өскелердаа харыылап турар, оларның алыр өртээ хөй эвес 30 рубль. Бо суурнуң чонунуң амыдыралы тайга-биле холбашкан. Кат, тоорук, аңчыларның өлүргөн өлүк-кежин саткаш, киирип алган акша-хөреңгизи-биле адаиелер школа баар ажы-төлүн өөредилге херексели, идик-хепбиле хандырып ап турар. Амгы үеде суурдан эр хиндиктиг кижини кым-даа тыппас. Аңныыр ажыл-агый чери-биле керээдугуржулгаларны чаргаш, боохөөзүнге чөпшээрелди алгаш, тайгаже аъттаныпканнар. Кижи бүрүзү-ле 100-150 кеш дужаар планныг, а чамдык кижилер тайгада ыяш белеткеп ажылдап турар.

Ажылының эң-не кол-колу-биле Дайбын-оол Салчакович Бадарчи мынчаар таныштырган. Ол өг-бүлелиг, ийи уруглуг, өөнүң ээзи Чечек Бадыевна Кызылдың № 30 аптекада провизор-технолог болуп ажылдап турар. Кажан Сесерлиг "Өок" совхозтуң салбыры турда, 1989-91 чылдарда, ол зоотехниктеп, мал бригадирлеп ажылдап турган, черле боттуң кижизи. Ол үеде салбырга 28 кодан турган, ийи бригадага 14-14 кылдыр мал коданнары чардынган, харын-даа мал оттаар одар девискээри чедишпес турганын ол сактып чугаалады. Бистиң барган хүнүвүсте Тыванын Камбы-ламазы Март-оол Норбу-Самбуу суурнуң чонунга арыглаашкын номун номчааш: — Чон чымчак сеткилдиг, далаш чок, дүвүрээзин үндүрбес, оожум чон-дур — деп чугаалаан. Ол база чагырга даргазының ажылының планынга кирген турган. Ынчангаш Дайбын-оол Салчаковичиниң чон боттарынга соңгуп алганы база таварылга эвес. Ол боду кончуг шевер, ылаңгыя ыяш-биле чазаныр, бажың херекселин, эт-севин (антара, орун-дөжек, шкаф), өг ыяжын боду кылыр база чонар, тудар, чаңгыс сос-биле чугаалаарга, тудуг, шеверлел ажылы ооң ынак ижи. Шак мындыг ажыл-ишчи, кылбазы чок, уран-шевер удуртукчулуг болганынга сесерлигжилер чоргаарланыр.

Чимисмаа МОНГУШ.

Кыштаглаашкын будуузунде

КУЙ-ДАШКА ЧАЙЛАГЛААН

Самбуу Монгуш "Сүт-Хөл" совхозка хөй чылдарда хой кадарып, кадарган малының баш санын көвүдедир дээш, малдың чаш төлүн менди алырынче кол кичээнгейни салып чораан. Бо хүннерде хойдан аңгыда ооң өдээнде чылгы мал, мыйыстыг бода болгаш өшкү мал мандып өзүп турар. Кыжын кыштаар Кара-Суг иштинде кыштаанда малының чемин сараат-сараады-биле оваалап алган, сула, кызыл-тасты база-ла чылдың-на немей тарып алыр чаңчылдыг.

Ол бо чайын Сүт-Хөлдүң кыдыында Куй-Даш деп черге малын чайлаглаткаш келген. Бодунуң амыр-дыжын-даа бодаар эвес, хою, малы-биле кезээде тудуш чоруур кижи-ле болгай. Ада-ие 9 уругларлыг, амгы үеде уруг-дарыы, оолдары шупту өскен, кижи бүрүзү улус ажылагыйының янзы-бүрү адырларында ажылдап турар. Ооң кайы-даа үеде кол дузалакчызы, сүмелекчизи уругларының иези Бопуккай Монгуш — база малчын өг-бүледен үнген бөдүүн хереженнериң бирээзи. Малчын кижиге эң-не чымыштыг үе — мал оолдаашкынының үезинде олар кайызы-даа уйгу-чыдын чок туруптарлар. Самбуу Шавыраевичиниң оолдары Николай, Майоол — олар адазының «оң талакы холдары». Күскү үеде от-сигенин олар белеткежип бээрлер.

Мал ажылындан аңгыда, Самбуу Монгуш — "Сүт-Хөл" совхозтуң сураглыг тракторизи. Тараа быжа бээрге дүн-хүн чок комбайн-биле кестиргеш туруптар. Күзүн ол тараа ажаалдазы доостурга, алаакта күзээнче көжүп кирген.

Ооң аал-оранынга чон кезээде үзүлбес. Эш-өөрү-биле хөөрешкенде, хөглүг-баштаа аажок кижи. Бодунуң аажы-чаңында каржы-хажагай чүве-даа чок, олар ам шагда-ла кырган-ава, кырган-ача, ооң уругларының уруглары 15 четкен. Хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылы дээш Чазактан хүндүлүг бижиктерни, өртектиг белектерни удаа-дараа ап келген. Самбуу Шавыраевич уруг-дарыының оглу, кызы школаже өөренип чоруптарга, хоюн үргүлчү боду кадарар, Челер-Доруун чындыйтыр мунупкаш, хөй хоюнуң соондан аъттаныптар чаңчылдыг. Соок кыш саадаар эвес, бичииле чайлыг үезинде олар кыштаанда аар-саар ажылдарын кылып, өдек-кыштаан кышка белеткеп, суг кудар доскаарын, төрээн мал адаанга чадар кургаг өдээн белеткеп, малдыг кижи болганының ажаанзыралынга бүрүнү-биле бүргедип алган иженип турарлар.

Анзатмаа МОНГУШ.

Контроль-ревизия албанында

ХАЖЫДЫЫШКЫННАРНЫ БОЛДУРБАС ДЭЭШ

— 1923 чылдың октябрь 23-те ССРЭ-ниң Улус комиссарының чөвүлелиниң болгаш Төп күүсекчи комитеттиң доктаалдарынга дүүштүр саң-хөө хыналда эргелели чер-черде аппараттары-биле тургустунган.

Ол үеден эгелээн саң-хөө системазынга күрүне өнчү-хөреңгизиниң экономиктиг чарыгдалын саавырлар езугаар хынаар контроль-ревизия органнарының тургустунган төөгүзү эгелээн. 1938 чылда контроль-ревизия органнары чаңгыс улуг система кылдыр хевирлеттинген. Контроль-ревизия эргелелдериниң болгаш чер-черде ооң органнарының эргелери делгемчип, эвилел бюджеди-биле хандыртынып эгелээн. ССРЭ-ниң бүгү девискээрлеринге хыналданың күштелип эгелээниниң түннелинде хөй миллион рубльдиң чарыгдалдары күрүнеже дедир эгиттинген. Бюджетче кирген төлевирлер чылдан чылче өзүп турган. 70 чылдарның эгезинде күрүне бюджединче 538,3 млн.рубль чедир санаттынган болгаш кирген. Когарал чедиргени дээш 49,8 млн. рубльди хавырган. 70 чылдарның төнчүзүнде күрүне бюджединче 880,8 млн. рубль чедир санаттынган. Когарал чедиргени дээш 92,8 млн. рубльди хавырган. 1996 чылда федералдыг бюджетче болгаш бюджетте эвес фондуларже 2 трлн. рубль чедир санаттынган.

Контроль-ревизия органнарының эргелериниң турумчуп быжыкканы-биле ревизияның методиктиг удуртулгазы экижип, ажылга негелделер улгадып эгелээн. 1953 чылда контроль-ревизия эргелели ревизорларның аппараттарын быжыглаар сорулга-биле чер-черлерже 400 ажыг тускай эртемниглерни чоруткан. А 1956 чылда ССРЭ-ниң Саң-хөө яамызының контроль-ревизия эргелелиниң чер-черде органнары эвилел республикаларның Саң-хөө яамыларының хүрээлеңинче дамчыттынган. Ындыг байдал 1998 чылга чедир турган. 1998 чылда РФ-тиң Чазааның доктаалынга дүүштүр чер-черлерде (субъектилерде) контроль-ревизия эргелелдерин организастааны КРЭ-ниң (контроль-ревизия эргелелиниң) сайзыралының чугула үе-чадазы болган. Тус-тус субъектилерде контроль-ревизия эргелелдери боттарының бүгү туруп келген үезинде бир-ле дугаар бот-тускайлаң юридиктиг арыннар болу бергилээннер. Ук доктаал езугаар РФ-тиң Саң-хөө яамызының тус-тус субъектилерде контроль-ревизия эргелелдериниң дугайында дүрүм бадыткаттынып, кол алban-хүлээлгелери, эргелери тодараттынган. Дараазында ийи чылда РФ-тиң Саң-хөө яамызының контроль-ревизия аппараттарының ажылынга улуг салдарлыг эрге-хоойлу баазазының үндезиннерин тургузуп турар чугула документилерни хүлээп алган. Ол РФ-тиң Саң-хөө яамызының федералдыг казначейство, прокуратура, ИХЯ, айыыл чок чорук органнары-биле контроль-ревизия эргелелдериниң аразында кады ажылдажылгазын чурумчудуп турар албан черлериниң аразында харылзааларынга хамааржыр дужаалдары болур. Эрге-хоойлу тургузуп турар документилерни хүлээп алганы-биле контроль-ревизия эргелелдериниң күрүненің саң-хөөзүн чурумчудар ролю үндезини-биле өскерилген: бир дугаар черже КРЭ-ниң федералдыг акша-хөреңги, өнчү хынаар ажылы үнүп, харын-даа аңаа корум-чурум үрекчилеринден өскээр чарыгдаттынган акша-хөреңгини төледир, хураар санал киирер эргени алган. Контроль-ревизия органнары боттарының туруп келгени 80 чылдарның иштинде саң-хөө хыналдазының күрүнеге эргежок чугулазын, Россияның Саң-хөө яамызының контроль чорудар күрүне Департаментизиниң, чер-черде контроль-ревизия эргелелдериниң бактаап турар төпчүттүнген чаңгыс аай системазының ажылының бүдүрүкчүлүүн бадыткап көргүскен. Бир эвес контроль-ревизия эргелелдери өнчү-хөреңгиниң бүгү хевирлеринге, саң-хөө ажыл-агыйынга документ езугаар хыналда кылыр күрүненің күүсекчи эрге-чагыргазының чаңгыс-ла тургузуу болган болза, күрүненің саң-хөө хынаар чаңгыс аай системазы Россия Федерациязының бүгү девискээрлеринге хары угда улуг хыналда чорудуп шыдаар аргалыг. Хыналдаларның түннелдеринге үндезилеп, күрүненің өнчү-хөреңгизин камнап-кадагалаар сорулга-биле РФ-тиң Чазаа күүселдези саң-хөө чурумун хажыдып болур чамдык нормативтиг актыларны өскертир азы солуурунуң дугайында саналдарны, шиитпирлерни хүлээп ап болур.

Тывага контроль-ревизия албаны 1944 чылда ТАР ССРЭ-ниң составынче киргенде тыптып келген. Чаа тургустунган областың саң-хөө эргелелинге контролер-ревизорлар 5-ле кижи турган. Тываның ынчангы контроль-ревизия албанын С.Н.Тургенев, А.М.Зимарин, Ф.И.Килин, Н.П. Порватов, Б.А.Зимарин, Д.Г.Катруша,П.В.Тихонов, С.Д.Ховалыг олар тус-тус үелерде удуртуп турганнар. Аар ажылдың кол чымыжы хоочун ревизорлар З.Л.Пушкарева, Н.П.Филиппова, Ф.И.Килин, В.П.Барабанов, Г.М.Аникин, Р.П.Молчанова, Н.Л. Сарыглар, К.У.Сиирин оларның эктинге үдүрлүп турганы чугаажок. Контроль-ревизия албаның сайзыраарынга олар улуг үлүг-хуузун киирип турганнар.

Ревизор кижиниң чымыштыг, айыыл, кыжаныышкыннар, ыйыышкыннар-биле холбашкан аар ажылынга дыка хөй кижилер таарзынмас. Аңаа үгле коргуш чок, дидим кижилер ажылдап шыдаар. Ынчангаш бис ук шылгалдалыг ажылга ам-даа ажылдап, чонга, күрүнеге ачыбуянын көргүзүп чоруур Ф.М. Калбакка, Х.С-С. Хертекке, С-С.Д. Монгушка, О.С.Норбуга, М.К.Салчакка, К.К.Кадыг-оолга чоргаарланып чоруур бис. Олар хөй чылдарда ажылдап, күрүненің шаңнал-макталын ап, бедик аттарын эдилеп чоруурлар. Ниитизи-биле бистиң эргелелде үш "Саң-хөө ажылының тергиннери", үш "Күш-ажылдың хоочуннары", дөрт "Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчылары" ажылдап турар. Эргелелдиң ажылынга эки түннелдиг хыналдалары-биле Н.Н. Романова, А.И.Василенко, А.Т. Сат, Л.А.Сафонова, Ш.С.Чигжит, О.О.Монгуш, А.Ш.Сиирин, А.С. Ондар.Л.И.Олина,С.М.Оргу, И.А.Жук, С.Ш.Ондар, М.А.Ерина, М.О.Букина,С.П.Сат олар улуг үлүүн киирип чоруурлар. Эргедужаал ажыглап, күрүне өнчү-хөреңгизинче хол сугар, саң-хөө, бюджет чуруму хажыдар чоруктарга удур күрүне ужур-дузалыг херекке бистиң хоочун болгаш аныяк специалистеривис улуг үлүгнү киирип турар.

Татьяна МОНГУШ,
Россияның Саң-хөө яамызының ТР-де Контроль-ревизия эргелелиниң удуртукчузунуң хүлээлгезин күүседип турар.

ЧУРУКТАРДА: Россияның Саң-хөө яамызының ТР-де Контроль-ревизия эргелелиниң удуртукчузунуң хүлээлгезин күүседип турар Татьяна Монгуш; найыралдыг коллектив.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ чуруктары.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

■ РФ-тиң Президентизи дүүн Израильдиң премьер-министри Ариэль Шаронну хүлээп алгаш, Израиль-палестин айтырыында байдалды чугаалашкан.В.Путин баштай палестин удуртукчуну хүлээп алыр ужурлуг турган, ынчалза-даа ооң мурнап келбээнинден А.Шаронну хүлээп алган.

■ Эрткен дыштаныр хүнде Грузияга парламент соңгулдалары эрткен.Чаа соңгуттурар парламентиниң составы кандыг болурундан президент Э.Шеварднадзениң салым-чолу шиитпирлеттинер ужурлуг турган. Баштайгы түннелдерни езугаар оппозиция хөй бадылаашкыннарны ап турган, ынчалза-даа 17 округка улуг хажыдыышкыннар болганындан соңгулдаларны болбаан деп санаан.Соңгулдалар бооп турар үеде:"Хуусаам 2005 чылда доостур, оон пенсияже үнүп, политиктиг ажылдан ойталаар мен"— деп, Э.Шеварднадзе медеглээн.

■ ЮКОС компанияга хамаарыштыр ап турар хемчеглерге АКШ-тың холгаарлаашкынын РФ-тиң даштыкы херектер сайыды Игорь Иванов буруу шапкан.

■ Президент В.Путин Москвада кино фабриказынга чораан болгаш ооң ажылы-биле тодаргай танышкан. Ук фабрика бо чылын 60 кинофильмнерни кылган. Акша-хөреңги чедишпейн турарын кинорежиссер Станислав Говорухин хомудап чугаалаан.

■ Хөл шыдыраага делегейниң баштайгы чемпиону, өлгүжеге чедир кымга-даа аштырбаан гроссмейстер Александр Алехинниң 111 харлаанынга холбаштыр ооң Парижте хөөрүн сегидип селиирин шиитпирлээн.

■ Делегейниң космоста станциязы үш чыл ажылдаан.Бо үениң дургузунда аңаа 104 космонавт чораан.

■ Калифорния штатка улуг өрт үезинде 250 муң гектар чер болгаш үш муң бажыңнар өрттенген. Бо хүннерде ында өл хар чагганындан өрт хемчээли эвээжээн.

■ Иракка америк шериг вертоледун аңдара аткан.Аңаа чораан шериглерден 13 кижи өлген, 21 кижи балыгланган.

■ Грозныйга шериг хептиг, арыннарын дуй шарыттынган дээрбечилер хоочуннар чурттап турган бажыңче халдап киргеш, 13 муң рубль шыгжаан сейфти оорлап аппарган.

■ Испанияның хааны Хуан Карлостуң 35 харлыг оглу мурнунда ашаандан чарылган дулгуяк кысты кадын кылып алган.

■ Эрткен неделяда Россияның Шериг-Далай флодунуң Москвада Кол штавынга өрт үнген. 1918 чылда ыяштан кылган бажыңга болган ол өрттү улуг күш-биле өжүрген.

■ Кыдат Улус Республика космосче үш космонавтылыг ийиги ужудуушкунну белеткеп турар.

■ Литвада колбаса, быштак артынчыларындан электри энергиязы бүдүрер чаа арганы чогааткан.Ындыг бичии станция ук бүдүрүлгениң электри энергиязынга 10 хуу хереглелин бүдүрүп турар.

(Агентилелдер медээлериндер).

САГЛЫ ЫШКАШ ХОВУ БОЛЗА...

Ногаа ажаалдазы. Өвүр кожууннуң Саглы сумузу — республиканың эң ырак, онзагай чараш булуңнарының бирээзи. Кыжы — чымчак, чайы — сериин, күзү-чазы хадып чыдар шириин агаар-бойдустуг бо черге ногаа, картофель тарыыр дизе, улуг ажаалда, хайгаарал херек.

— Ындыг-даа бол, бо чылын шөлдүг-ле кижи ногаа, картофельди шаа-биле тараан. Чурттакчы чоннуң 60-70 хире хуузу картошканың дүжүдүн алган. Школа, эмнелге, 2 уруглар садтары дузалал ажыл-агыйларлыг. Кижи бүрүзү боду бодун хандыртынар дээш кызып ажылдап турар. Суму чагыргазының бажыңының чанынга тараан картошканың дүжүдү багай эвес болган, ону деткимче, дуза дилеп келген өг-бүлелерге үлеп берип турар бис — деп, сумунуң чагырга даргазы Владимир Сагаанович Ооржак чугаалай-дыр.

Мал ажыл-агыйы. Саглы сумузунуң чурттакчы чонунуң амыдыралының кол-ла өзээ—мал ажыл-агыйы. Хуу чоннуң шээр малы эрткен чылын 5432 турган болза, бо чылдың күскү саашкын түңнелдери-биле 5237 ажыг болуп турар. Бо чылын хуу чоннуң ниити шээр малының 30 хуузунга (1 башка хамаарыштыр 110 рубль), хуу 84 чылгы малдың 37-зинге (1 башка 239 рубль) төрүүр малга күрүнеден көрдүнген тускай дотация акшаны үлээн. Малчыннарга ол эвээш-биче акша-төгерик сиген-ширбиил белеткээринге, кажаа-хораа септээринге ажыктыг болуп турар.

Хуу мал-маган хөйү-биле саттынып турар. Ооң уламындан хуу чоннуң бода малының бажы оранчок кызырылган. 2002 чылда 758 инек турган, а 2003 чылдың эгезинде 349 баш арткан. Мурнуку чылдарда, оор-сук өршээлдиг үелерде көдээде малчыннарның, суурда чурттакчыларның инектери кадат чок чоруур турган болза, ам ындыг эвес. Суурнуң чурттакчылары кудумчу аайы-биле 4 аңгы кодан инекти эртенниң-не ээлчежип кадарып үндүрүп турар. Кижи бүрүзү, өреге бүрүзү мал-маганныг деп болбас, ындыг-даа болза малчыннарның болгаш суурда улустуң малын кадаржыр, хой-өшкү дүгүн кыргыыр, сиген кезер, кажаа-хораа тудар, септээр, коптарар дээн чижектиг ажылдарга дузалашкаш, хөлезининге эът-чем, өреме-саржаг ап, амыдыралын салбайн чоруур өг-бүлелер бар.

Кывар-чаар материалдар айтырыы. Ажыл-херек чогудар дээн улустуң кол-ла бергедежир үүлү — машина-хөлгеге кожуун төвүнден кывар-чаар материалдар садып эккеп алыры. Саглы биле Хандагайты аразы безин 80 хире километр болуп турар.

Бо айтырыг талазы-биле хуу сайгарлыкчы Ирина Кечиковна бензин кудар чер ажыдары-биле бажың-балгатты туттуруп, чырык шугумунуң четкилерин эккеп алган. Ам дээрезинде дериг-херекселдер садып алырынга күрүнеден чээли акшазы бүтпейн турар. А суурнуң чону Хандагайты, Кызылче кирген олбо хуу машиналарга, чорумал улуска бензин саттырып чагывышаан.

Орук-чирик, аргыжылга. Чоннуң бир чугула айтырыы — хлеб. Сумуда хуу сайгарлыкчылар ийи-чаңгыс хлеб быжырарга-даа, ол чонга чедишпес. Бо талазы-биле бергедежип турар үүл — аргыжылга, орук-чирик. Кожуун төвү биле суму аразының сайлыг-даштыг оруунга доктаамал далган сөөртүрүнден сайгарлыкчылар ырма сынар. Сайгарлыкчыларга чер аразы ырак, орук-чирик багай болганындан чамдыкта чарыгдалдар орулгадан хөй болуп турар. Чон сайгарлыкчылар, хуу машиналарның дузазы-биле чер чедип, чорук-херээн чогудуп ап турарлар. Аъш-чем болгаш өске-даа эргежок чугула бараанар-биле чонну сумуда 9 хуу садыглар хандырып турар. Арага аймаа садар тускай лицензия чөпшээрелдиг чаңгыс садыг бар.

Корум-чурум, дыштанылга. Суму чагыргазында арагалаашкынга удур тускай комиссия ажылдап турар. Кежээлерде организациялар аайы-биле ажылдакчылар кудумчуларга хыналдалар чорудары чаңчылчаан. Сумуга шынары багай "технарь" арага саткан улус-биле дарый хемчеглер алдынып турар. Бо бүгү ажылды суму чагырыкчызының оралакчызы Орланмаа Хүлер-ооловна Ооржак удуртуп, чоннуң ниити дыштанылгазы, амыр-дыжы, чедимчелиг чоруунче улуг кичээнгейни салып ажылдап турар.

Чыл хире ажылдаан аныяк удуртукчу баштай-ла аныяктарның айтырыгларынче кичээнгейин угландырган. Өг-бүле тудар дээн аныяктарның Хандагайты кирип бадыланчырының нарын айтырыгларын өөренип көргеш, суурже кожуун төвүнден ХБАБ ажылдакчыларын чалааш, хары угда 7 өг-бүлени байырлыг байдалга бадыланыштырарын организастаан. Бо чылын Саглы сумузунга 10 аныяк өг-бүле немешкен. Оларның аразында кожуунда эң эки көргүзүглерлиг малчыннарның санынче кирип турар Чиңге-Тараа, Шончалай Донгактарның өг-бүлези шаандакы тыва езу-чаңчылдарны сагып, куда-доюн эрттиргенин чон онзазынып магадаан.

Чаагай чаңчылдар. Черле ынчаш Саглы сумузунга хоочуннар, аныяктар, бичии уруглар хүннеринге тураскааткан байырлалдарны албан черлери, организациялар болгаш сумуда 10 арбан бедик деңнелдиг, онзагай, чараш эрттирип турар апарганын чурттакчылар чоргааралбиле демдеглеп турар. Бичии уруглар хүнүнге таварыштыр 1 дугаар арбан (удуртукчузу школада күш-культура башкызы Уран Куулар) бичии саглыжыларга "Хараачыгай" спортчу шөлчүгешти белек кылдыр туткан. Ооң ажыдыышкынынга бичии богба кулунчактар чарыжы, хар-назы аайы-биле уруглар аразынга чадаг чарыш дээн ышкаш чаптанчыг маргылдааларны эрттиргеннер. Оюнтоглаа, байырлал эрттиринге деткикчилер Хеймер-оол Очур, Матвей Ооржак, Юрий Ооржак олар өскелерге үлегерлиг.

Бо чайын даш-биле долгандыр херимней кылып дерээн стадионну Кызыл хоорайда ажылдап, чурттап чоруур үлегерлиг спортчу чаңгыс чер-чурттуу Кара-оол Сааяның ады-биле адап, аныяктар хүнүн таварыштыр кожуун чергелиг солун маргылдааларны эрттиргеннер. Кожуун наадымынга аныяк саглыжылар өг тигер, хой өзээр дээн чижектиг мөөрейлерге 1-ги черлерниң эдилекчилери болганы — ук чоннуң алызындан мал ажылының бачым ижинге чаңчыкканының, сундулуунуң болгаш бурунгу тыва чоннуң мергежилинге ажы-төлүн чажындан өөредирин уламчылап чоруурунуң бадыткалы.

Чагыдылга. Сумуда ниити чурттакчы чоннуң саны 1223 кижи, өреге саны эрткен чылдан (326-дан) бадып, 299-та келген. Тывадан теле-дамчыдылгалар чок суурнуң чурттакчылары чуртта амыдыралдың ниити агымын "Шын", "Тываның аныяктары", "Сылдысчыгаш" база "Российская газета" солуннардан билип ап турар. Солуннар чагыдылгазындан эң хөй чагыдылга (67)—"Шында".

Чонну ажылга хаара тудар килдисте. Ажылдап турар улус 189. 208 ажыл чок улустуң 49-у пособие ап олурар. Пенсионерлер 160 кижи. Ажыл чок улус "Адарган" аржаанда бажыңнар септеп, печка, стадион тудуп, кудумчуларның чаагайжыдылгазынга киржири дээн ышкаш аарсаар хөй-ниити ажылдарын кылышкаш, ооң төлевирин алыр аргалыглар. Чонну ажылга хаара тудар килдистиң шугуму-биле 11 кижи эрткен чылын Саглы школазынга ажыттынган Чадананың профессионал училищезиниң салбырының чолаачылар курузун дооскан. Ажылчын туруштарны тургузары-биле суму чагыргазы чоокку үеде суурда ээнзиргей турар улуг садыгны хуужудуп, септеп-селээш, аңаа идик септээр, баш дүгү таарар чер база теннис залдары кылыр талазы-биле ажылдарны чорудуп эгелээн.

"Адарганда". А "Адарган" муниципалдыг бүдүрүлгеде көдээ ажыл-агый талазы-биле ниити байдал мындыг: 93 баш азы 1 кодан сарлык, 3847 хой-өшкү азы 11 кодан шээр мал бар болуп турар. Бо чылын малдың чаш төлүнүң камгалап алганының көргүзүү 84,3 хуу болуп, 1308 хураганны онча-менди алган. Ук бүдүрүлге бо чылын 3 тонна дүктү, 200 хире тонна сигенни хуу улустуң машина-хөлгезиниң дузазы-биле белеткээн дээрзин "Адарган" бүдүрүлгезиниң даргазы Юрий Калдар-оолович Ооржак кысказы-биле допчулааш, чүгле сумуда эвес, харындаа кожуунда үлегерлиг малчыннарын демдегледи.

Үлегерлиг малчыннар. Хоочун малчын Байыр-оол Ондар, аныяк малчыннар Чиңге-Тараа, Шончалай Донгактар, Кара-Кат, Байырмаа Донгактар, Чечек Куулар — олар бүдүрүлгениң мурнакчы малчыннары. Кара-Кат, Буянмаа Донгактарның өг-бүлези бо чылын кожууннуң аныяк малчыннар аразынга мал төрүлдезиниң көргүзүглериниң талазы-биле чемпионнар болган.

Бөгүнде Саглы сумузунда амыдыралды кысказы-биле чугаалаарга ындыг-дыр. Биригээр чугаалаарга, көдүрлүүшкүннүг ажылдап турарлар.

Чойганмаа САТ.

Пенсия фондузунда

ШИЛИЛГЕ — СЭЭҢ БОДУҢДА

Бо хүннерде республиканың 1953 чылда төрүттүнген болгаш оон бичии назылыг эр кижилерге, 1957 чылда төрүттүнген болгаш оон бичии назылыг херээжен кижилерге Россияның Пенсия фондузундан чагаалар кээп турар. Ында ажылдап турар кижилер дээш ажыл берикчизиниң 2002 чылда шилчидип турган камгалал дадывырларының медээлерин база башкарыкчы компаниялар шилип алыр талазы-биле билдириишкинни кошкан.

Республиканың 66 муң ажыг хамаатылары ноябрь 1-ге чедир мындыг чагааларны алыр. Чагааларны почта ажылдакчылары кижи бүрүзүнге хүлээдип бээр ужурлуг.

Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң чорудуп турар ол чагаалары 3 ээлчег-биле келир. Бирги ээлчег-биле үстүнде адааным хамаатылар кирер, а ийиги ээлчегде, Пенсия фондузунда камгалалдыг, камгалал дадывырын ажыл берикчизи өй-шаанда шилчидип турган хамаатылар 2002 чылда чыгдынган дадывырын айыткан медээлерни алыр. Бир эвес хамааты ол медээлер-биле таарышпас болза, бодунуң ажылдап турар чериниң (организациязының) бухгалтериязынга айтырыгны тургузар. Ооң соонда чурттап турар чериниң аайы-биле пенсия эргелелдеринге шүүштүрүлгени чорудар.

Үшкү ээлчегде аңгы-аңгы организацияларда ажылдап турар хамаатылар боттарының 2002 чылда ол организацияларның шилчидип турган дадывырлары-биле дүүшкен медээлерни алыр. Бир эвес хамааты бодунуң агар санынче шилчиттинген медээлерни шын эвес деп көрген болза, хоойлу езугаар суд таварыштыр эргезин тургустуруп ап болур.

Чагааларда башкарыкчы компания шилип алыр дугайында билдириишкинниң хуусаазын декабрь 31-ге чедир узаткан. Бо хүннерде массалыг информация чепсектеринде Россия Федерациязының Пенсия фондузу-биле керээ чарып алган 55 күрүнеге хамаарышпас башкарыкчы компанияларның даңзызын парлаан. Ол компанияларның бирээзин шилип алган болзуңарза, чагаада билдириишкинни декабрь 31-ге чедир долдургаш, дужаар. Бир эвес күрүне компаниязынга дадывырларыңарны ол хевээр арттырып алыр деп бодазыңарза, билдириишкин долдурбас Силер, дадывырларыңар аңаа, Силерниң агар саныңарга чыдар. Чагааны бодуңарга арттырып алыңар. Чылдың-на дадывырларыңар дугайында медээ-чагааны Россияның Пенсия фондузу Силерже чорудуп турар.

Светлана МОНГУШ белеткээн.

ЧАГААЛАР АРАЗЫНДАН

ЧӨПШЭЭРЕЖИП ШЫДАВАС БИС

Бистер, Кызылдың кырганнар болгаш инвалидтер бажың-интернадының чурттакчылары, ук бажыңывыстың немелде тудуунуң ажыглалга кирерин каш чыл улаштыр улуг идегел-биле манап келдивис.

Ол тудугнуң таваа 90 чылдарның эгезинде салдынган турган. Оон экономиктиг буураашкын эгелээн соонда, тудуг ара кагдынган турду. 2001 чылдың чазынындан эгелеп ону катап тудуп эгелээн. Борта боттарының үлүг-хуузун киирген РФтиң Күрүне Думазының депутаттарынга база ылаңгыя ооң акшаландырыышкынын чорудуп келген ТР-ниң Чазаанга бажың-интернаттың чурттакчылары өөрүвес аргавыс чок.

Амгы үеде тудуг доостурунуң кырында келген. Ынчалза-даа сөөлгү үеде аңаа бажың-интернат хамаарышпас, өске албан чери турар деп сураг дыңналып келди. Геронтологтуг төп бе азы хүндүскү стационар дишти бе, амдыызында ужурун билбейн тур бис, а бажың-интернаттың чурттакчылары, бистер, немелде тудуг ажыглалга кире бээр болза, өрээлдеривис бичии-даа болза хосталып, чүгээртээр боор деп идегеп, манап турган бис. Чүге дизе бистер ийи кижи чурттаар өрээлдерде үш азы дөрт кижи чурттап, а ниити өрээлдерде шуут-ла алды-чеди кижи чурттап турар.

Бир эвес бажың-интернадывыстың немелде тудуунга хүндүскү стационар кылып каар чүве болза, ол дүнеки үеде куруг турар апаар болгай. А төлевилел езугаар ол кырган болгаш инвалид кижилерге чурттаарынга таарыштыр кылдынган тудуг болуп турар. Ол тускай төлевилел езугаар туттунган бажыңны, өскээр ажыглаар болза, ол дыка хомуданчыг.

Ынчангаш бистер бажың-интернадывыстың бир чартыын өске албан чери апаарынга канчап-даа чөпшээрежип шыдавас бис. Бо дээрге ооң бүгү чурттакчыларының күзелбодалы-дыр.

Чурттакчыларның мурнундан Дмитрий ДҮРБҮЙ.

Байырлыг кежээ

КОМСОМОЛ — ТӨӨГҮВҮС-ТҮР

Октябрь 29-та комсомолдуң тургустунганындан бээр 85 чыл оюнга тураскааткан байырлал чүгле Тывага эвес, а Россияның булуң бүрүзүнге болуп эрткен. Кремльдиң төп ордузунга улуг байырлал кежээзи база болган.

Ол хүн Улусчу чогаадылга бажыңының залын 30-40 чылдарның ревсомолчуларындан эгелээш, шупту салгалдың комсомолчулары бөгүнгү аныяктарга чедир долдур олурупкан. Бо байырлалды Чазак деңнелинге эрттирген. Комсомолдуң эрткен оруу бистиң төөгүвүс-ле болгай.

А.Чыргал-оол аттыг уран чүүл училищезиниң башкызы В.Мининниң В.Шопенниң "Революсчу этюду-биле" кежээни ажыткан соонда, ТР-ниң уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы А.Серен А.Безыменскиниң "Комсомолдуң III съездизинде" деп шүлүүн номчаан.

Комсомолдуң туктарын сцена кырынче байырлыг езу-биле тургускан соонда, Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының Даргазы, комсомолдуң хоочуну Д.К.Ооржак комсомол обкомунуң бирги секретарынга ажылдап чорааныныңа база ол үениң кижилериниң дугайында сактыышкыннарын чугаалаан. 2017 чылдың комсомолчуларынга олар чагаа бижип арттырганын база ол үеге четпейн, комсомолдуң узуткаттынганын ол хараадал-биле чугаалаан соонда, Тыванын комсомол шаңналының лауреады, күрүнеиң "Саян" ансамбли А.Чыргал-оолдуң "Тывада байырлал" деп танцызын күүсеткен.

30-40 чылдарның ревсомол кежигүннери сценаны долдур чыскаалыпкан. Оларның аразында кымнарны чок дээр! 70-80 харлыг, орден-хавыяазын хөректеринде кадапкан, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, ат-сураа чүгле Тывада эвес, а Россияда безин билдингир кижилер хөй болган. Хертек Амырбитовна Анчымаа-Тока, Галина Доңмитовна Доваадор, Даржаа Лопсанович Хертек... Кижи бүрүзү амыдыралыңга уттундурбас артып калган болуушкунну сактып чугаалааннар. Оларга "Чаңгы-Хая" ансамбли тыва улустуң аялгаларын аян туткан соонда, Чазак Даргазының бирги оралакчызы А.Брокерт чыылганнарга байыр чедирген.

Тыванын төөгүзүнге балалбас улуг исти арттырган, комсомол обкомунуң бирги секретарындан партия обкомунуң бирги секретарынга чедир ажылдап, Тыванын хөгжүлдезинге улуг үлүг-хуузун киирип, эртем-билиин харамнанмайн келген төөгү эртемнериниң кандидады Г.Ч.Ширшин комсомолдуң эрткен оруун, ол үеде чоннуң идепкейжизинге, тура-соруктуунга доктаап, делгереңгей чүве чугаалаан соонда, "Церявье" ансамбли аян туткан.

Ензана Пала, Марина Фирсова баштаан Кызыл кожуунуң Көк-Тей база Кызылдың №2 школазының кызыл-кызыл галстуктарлыг пионерлери ырлажып үнүп кээрге, чыылганнар адыш часкаашкыннары-биле уткуп алган. Олар янзы-бүрү чылдарның комсомолчуларының мурнунга рапортту бергеш, «Взвейтесь кострами» деп ырыны залда чыылганнар-биле кады ырлашканнар.

Дараазында 50-60 чылдарның комсомолчулары сценаны дола берген. Оларның аразында база кандыг-даа кижилер бар. Кижи бүрүзү сактыышкынны чугаалаан соонда, "Саян" ансамблиниң артистери "Дембилдей" деп танцыны күүсеткеннер.

Тыванын комсомол шаңналының лауреаттары, В.Көк-оол аттыг хөгжүм-ший театрының артистери Д.Барынмаа биле Г.Мунзук уран номчулганы тустузунда чыылганнарга бараалгатканнар. Кызыл хоорайның уран чүүл школазының өөреникчилери "Попурри" деп бал танцызын күүсеткениниң соонда, 70 чылдарның комсомолчулары сценаны чык долдур ээлепкен. Байырлыг сөстерни чугаалап, шаңнал-макталды олар тывыскан соонда, "Надежда" деп ырыхөгжүм ансамблиниң үделгези-биле А.Серен "Чанган куштар дистинчип..." деп ырыны, "Экспрессия" ансамбли "Танго ритмнери-биле" деп танцыны күүсеткеннер.

Ооң соонда сценаны 80 чылдарның комсомолчулары ээлепкен. Олар база-ла чылыг-чымчак сөстерни чугаалаан соонда, ТР-ниң алдарлыг артизи С.Ириль биле Л.Ириль "Магаданчыг кежээ" деп ырыны, С.Кара-оол опера ырыларын күүсеткеннер.

Тыванын комсомолунуң төөгүзүн тургузуп каан хоочуннардан эгелээш, чаа XXI үүс чылдың аныяктарынга чедир уттундурбас кежээ болган. Бо дээрге республиканың аныяктарының күрүне комитединге улуг дуза болур. Оларга арга-дуржулга херек. Комсомол шугумунга ажылдап чорааннар оларга ажылды удуртуп-башкарарынга боттарының билиг-мергежилин дамчыдар ужурлуг.

Кежээни эрттиргениниң утка-шынары эки-даа болза, хоочуннар арай хомудап арткан. Оларга оода аяк шай-даа кутпаан, чүгле чаңгыс-чаңгыс чечек тутсуп берген, а 70 чылдарның комсомолчулары үнүп келгеш, чүгле боттарының үезинде ажылдап чорааннарны шаңнап, мактап каан. Ажыы-биле чугаалаарга, комсомолдуң хоочуннарының дугайында шуут уттуп алган болган.Залда чыылганнар кожууннардан улус келбээнин, чүгле Кызыл хоорайда чон чыылганын элдепсингеннер. Мындыг улуг республика чергелиг байырлал эрттирип тургаш, кожууннарже эрте дыңнатпааны элдептиг. Моон соңгаар мындыг чүүлдерни болдурбаза чогуур.

Римма ЧАВЫНЧАК.

Кыры шимчээр...

ЧУГААЛАШКАШ, БИЛГЕНИМ

Кижилерни ажыл-биле хандырары чер-черде чугула айтырыгның бирээзи болгай. Ол талазы-биле Улуг-Хем кожуунда байдалды билип алыр дээш кожуун чагыргазының чонну ажылга тургузар төвүнүң даргазы Николай Чозарович Сарыглар-биле ужуражы кааптым.

Аажы-чаңы оожум-топтуг, улустуң эвээш чугаалаар, херек кырында хөйнү кылыр дижири кижилерниң бирээзи деп ооңбиле элээн чугаалашкаш билдим. Кожуунда ажыл чок деп демдеглеткен, тускай бүрүткелди эрткен, дузаламчы акша ап турар 495 кижи барын Николай Чозарович бир дугаарында дыңнатты. Анаа ажыл дилеп, учетта турар улустуң саны 1139. Ажыл-биле хандырылга чогуур деңнелде чоруп турар. Эрткен август айда 49 кижи ажылга кирип алган. 14 кижини өөредип чоруткан. Ажыл чок кижилер хлеб быжырыкчызы, компьютер оператору дээн чижектиг чаа мергежилдерни чедип ап турар. Ажыл чок кижилерни айда ийи катап демдеглээр. Демдегледип келбейн баар кижи чок. Бир кижи демдеглетпейн баар таварылгада ооң чылдагаанын тодараткаш, ону учеттан уштур. Ооң соонда ол кижи дузаламчы акша албайн баар.

Бир ажыл чок кижиниң дузаламчыга ап турар акшазының хемчээлин сонуургаарымга, Николай Чозарович мындыг тайылбырны кылды. Дузаламчы акшага хамаарыштыр **ийи хемчег** бар болду. **Бирги хемчег,** күш-ажыл хоойлузун езугаар бир эвес ажылдап турган кижи кызырылдага таваржы берзе, 3 ай иштинде ооң ортумак шалыңын ажылдап турар чери төлээр. Оон чонну ажылга тургузар төпке кээрге, ол чер дараазында 3 ай иштинде ооң ап турган шалыңының 75 хуузун төлеп бээр. Ооң соонда 3 айда 60 хуузун төлеп бээр. Өске арткан айларда 45 хууну төлээр. Бир эвес пенсиялаарынга чедир ийи чыл артып калган кижи, чижээлээргe, 48 харлыг херээжен кижи таваржы берген дижик. Ындыг улусту чонну ажылга тургузар төптүң учедунга тургузуп алгаш, аңаа тааржыр ажыл дилээр. Бир эвес ажыл тывылбас болза, ол кижини ук төп хуусаа бетинде пенсияже үндүрүптер. **Ийиги хемчег,** чаңгыс-даа ажылдаваан ажыл чок кижиге эң кудуку шалыңның хемчээли-биле дузаламчы акша бээр. Ол дээрге 735 рубль болур. Алды ай иштинде төлээш, бир эвес ажылдавайн туруп берзе, соксадыр. Оон ажыл тыппайн туруп берзе, 6 ай эртерге, катап учетка тургускаш, 6 ай иштинде дузаламчы акша төлээр. Шак-ла ынчаар 6 айлап төлеп, соксадып, төлеп, соксадып, төлеп кээр. Чаа күш-ажыл хоойлузу-биле бо положение бо чылдың январь айдан эгелеп күштүг апарган.

Дузаламчы акша ап тургаш, чамдык кижилер бүдүү ажылдап (калымнап), орулга киирип ап турган болгулаар. Ындыг таварылгада дузаламчы акша бээрин соксадыр. Ындыг чүүлдер болдурбас дээш Улуг-Хемниң кожуун чагыргазының чонну ажылга тургузар төвүнүң ажылдакчылары шыңгыы хыналданы чорудуп турар. Ажылдаар деп бодаар болза, ажыл чок деп чүве турбас, ажыл ыяап-ла тыпты бээр, чамдык кижилерниң азырадыкчы хөөннүг бооп турары ниитилелге дыка-ла багай салдарлыг бооп турарын Николай Чозарович онзалап демдеглеп олурду. Шаанда тыва херээжен кижилер чай аразында-ла улустуң алгы-кежин эттеп берип, шай, таакпыны безин ажылдап алыр чораан болгай. Амгы шагда тыва чоннуң хол-биле кылыр шевер кылыглары эвээжеп бар чыдары дыка хомуданчыг. Шагаан-Арыг хоорайның кыдыында оттап чоруур бызааларның мойнунда эжип каан чараш мончар эвес, капрон баглап каан болуру таан чаржынчыг дээрзин дарга чугаалап олурду. Мен аңаа хөлчок каттыжып олурдум. Ол дугайында бодап турар кижилер барынга өөрүп-даа олурдум. Картофель хоюглаар озуктарны, дырбааштарны чүге кылып, садып болбазыл. Октапкан чыткылаар кара демирлерни металлолом кылдыр соңгаар дажыглап турбайн, оларны ынчаар ажыглаза дыка-ла ажыктыг ышкаш.

Улуг-Хем кожуунуң чери дыка эки хөрзүннүг. Кандыг-даа ногааны тарыырга, эки ажаапла турар болзуңза, чаагай дүжүттү бээр. Ажыл чок турган Акулов чер ап, ногаа тарааш, оон эки дүжүттү чылдан чылче ап, садыпсаарып, ажыл-агыйын сегидип, машина-техникалыг апарып, хөлчок байый берген. Өске-даа хөй ажыл чок тыва аныяктарның Акуловтан чүзү дорал? Чүзү-даа дора эвес, чалгаа, азырадыкчы хөөнге өөренип калган кончуун Николай Чозарович чугаалап олурду. Мал-маган азырап чоп болбас деп.

Улуг-Хем кожуун чагыргазының чонну ажылга тургузар төпте 5 аныяк специалист ажылдап турар. Улуг бухгалтер Анита Валерьевна Аспан-оол аныяк-даа болза, ажылын тергиин эки билир. Дүрген, шалыпкын-даа, бичии-даа частырыг эрттирбес. Кол инспектор Мерген Базыроолович Монгуш ажыл чок аныяктарны чаа мергежил-биле чепсеглээринге улуг ажылды чорудуп турар. Ооң дорт киржилгези-биле төп эрткен чылын 70 ажыл чок аныяктарга чаа мергежил чедип алыр арганы берген. Аныяктарны акшаның келген шаа-биле өөредип турарлар. Эрткен чылын Мерген Базыр-ооловичиниң саналы-биле Шагаан-Арыгга "Мергежил ярмарказын" ук төп организастап эрттирген. Аңаа кожуун школаларының доозукчу класстарының өөреникчилери, Кызылда дээди, ортумак өөредилге черлериниң удуртукчулары киришкен. Олар янзы-бүрү мергежилдер дугайында доозукчуларга солун дыңнадыышкыннарны кылып, удуртуп турары өөредилге черлериниң дугайын чугаалап берип турганнар. Ооң ачызында бо күзүн кожуундан дыка хөй доозукчулар дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринче киргилээн. Оон ыңай Мерген Базыроолович Кызылдың болгаш Шагаан-Арыг хоорайларда профессионал-техниктиг ортумак өөредилге черлери-биле 45 муң рубльге ажыл чок аныяктарга чаа мергежил өөредир керээни бо чылын чарган. Ынчангаш бо удаада 20 хире ажыл чок аныяктарны чаа мергежил-биле чепсеглээр арга оларда бар.

Дараазында аныяк специалист Чойганмаа Суңгар-ооловна Дамдын күш-ажыл рыногунуң башкарыкчы инспектору болуп база-ла багай эвес ажылдап турар. Оон ыңай чолаачы Эдуард Сарыг-оолович Шожукпанның машиназы чаңгыс-даа үрелип көрбээн. Камныг-даа кулугур болган.

Оон ыңай бо чонну ажылга тургузар төптүң кол онзагай чүвези, айда бир катап ажыл чоктары-биле кандыг-ла-бир: эмин эрттир бокталып чыглы берген девискээр ширбиир, аштаар дээн чижектиг ажыктыг ажылды дембиле кылыр улус болду. Ол ажылга ажыл чоктар чүгле эки тура-биле киржирлер. Ук ажылга киржири-биле кымны-даа албадавайн турарлар. Харын-даа ажыл чок кижилер чүнү кылыр бис деп айтырып чедип кээр болган. Ажылдаанда чула ажылдаар болганнар. Ооң мурнунда дузаламчы акша алыр дээш ээлчег былаажып, алгыжып-кыржыр турган кижилер аңда чаңгыс катап кады ажылдап турар апарган болгаш бот-боттарын танып, билчип, харын-даа сөөлүнде барып хосталган ажыл тыпты бээрге, бот-боттарын чалажыр, сагындыржыр коллектив апарган.

Черле ынчаш Николай Чозарович-биле чугаалажып орарымга, кады ажылдап турар өөрүнүң дугайын хөй чугаалаар дарга болду. Бодунуң дугайында чаңгыс-даа сөс чугаалавады. Өөрүнүң ажылы дээрге-ле ооң бодунуң ажылы, эптиг-демниг, найыралдыг коллектив деп чүве оон-на илдең болду.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТА: Н.Ч. Сарыглар специалистери-биле чугаалажып олур.

ПЕДАГОГИКА

Бажың-Алаак ортумак школазының 70 чылынга

ШЫНАРЫН ЭКИЖИДЕР СОРУЛГА-БИЛЕ

Чеден чыл дургузунда Бажың-Алаак ортумак школазын чеже өөреникчилер дооспаан дээр. Бо школага өөренип дооскаш, чоннуң чоон оруу-биле амыдыралдың шапкын агымынче шымнып кирип, янзы-бүрү мергежилдерни шилип алган ажылдап чоруур кижилер-ле хөй. Оларга төрээн школазы тоол шагның докулчак ак өргээзи дег чараш болгаш эргим болуп артып калганы чугаажок. Эң баштайгызындан эгелээш бөгүнге чедир школа бодунуң мурнунда салдынган сорулгазын күүседип, өөредилгениң шынарын бедидер, башкылаашкынның янзы-бүрү аргаларын ажыглаар, өөреникчилерниң сонуургалын күштелдирер дээш ажылдап келген. Ынчангаш чылдың-на башкы кижи бүрүзү ук сорулгазын чедиишкинниг күүседир дээш туржуп турар.

РФ-тиң болгаш ТР-ниң Чазааның доктаалдарын, ТР-ниң Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызының коллегиязының шиитпирлерин, дужаалдарын амыдыралга удуртулга болдургаш, бажың-алаакчылар ажылдап турар. Школаның 48 башкыларының хөй кезии дээди эртемниг, 4 дээди категорияның удуртукчу башкылары, 26 бирги категорияның база 22 ийиги категорияның башкылары бар. Башкылаашкынның деннелин бедидери-биле ажык кичээлдерни, методкаттыжыышкыннарның хуралдарын эрттирип келген. Башкылаашкынның чаа хевири болур оюн хевирлиг кичээлдерни, зачеттарны, тестилерни ажыглап, бот-боттарының кичээлдеринге олуржуп, аргадуржулга солчулгазын чорудуп турар. Оларга ритмиктиг кичээлдерни капсырлаштырып турары солун. Башкыларның чөвүлел хуралдарынга дараазында темаларга шыңгыы чугааны чоруткан: "Өөреникчи болуру белен бе?", "Өөреникчилерниң билиин делгемчидери", "Медерелдиг чурумну кичээлге хевирлээри" болгаш өске-даа.

Бажың-Алаак школазының кожуунуң өске школаларындан ылгалып турар онзагай бир талазы — ооң өөреникчилери ниити ортумак билиг чедип алырындан аңгыда, көдээ ажыл-агый угланыышкынныг мергежилдерни немей өөренип алыр аргалыы. Чижээлээрге, "экономист", "көдээ ажыл-агыйның бухгалтер учеду", "үшкү класстың тракторист-машинизи" деп мергежилдерни шиңгээдип ап турарлар.

Кандыг-даа коллективтиң чедиишкиннери ооң удуртукчузундан дорт хамаарылгалыг. Бажың-Алаак ортумак школазын «Хүндүлелдиң Демдеге» орденниң, "Күш-ажылчы шылгарал" медальдың эдилекчизи, Россияның Улус өөредилгезиниң тергиини, дээди категорияның башкызы Даш-оол Бокпай-оолович Ооржак 27 чыл дургузунда билдилиг удуртуп келген. Арга-дуржулгазы байлак бо башкының өөредилге-кижизидилге ажылынга киирип келген үлүү улуг. Хоочун башкылар Л.Д.Сарыглар, Ш.Ч.Эренчин, О.С. Сарыг-Хаа, Л.О.Хомушку, З.М.Монгуш, Ч.С.Монгуш, А.И.Ондар, Р.Х.Донгак оларның деткимчезибиле директор коллективин эки деннелге чедирип шыдаан. Оларга аныяк башкылар чаартыкчы, чогаадыкчы ажылы-биле деткимчени көргүзүп турары чугаажок.

Школа чылдан чылче сайзырап орарының бадыткалы бо: ында өөреникчилерниң күш-дамыр сайзырадырынга чугула херек ритмиктиг гимнастика залы, а көдээ Культура бажыңының чанында спорт залы бар. Школаның чунар-бажыңы, столоваязы, пекарнязы ажылдап турар. Үениң негелдезин езугаар дериттинген 23 өөредилге кабинеттеринде уруглар, оолдар өөренип турар болгаш доктаамал спортчу секциялар, бөлгүмнер ажылдап турар. А бо чылын компьютер өрээлин ажыглалга киирип, өөредип эгелээр деп турар.

ЧЭЭРБИ ЧЫЛ БОЛГАШ УЖУРАШКАННАР

Бажың-Алаак ортумак школазын 1980 чылда дооскан чаңгысклассчыларның дугайында каш сөс. "Сактырга-ла чоокта чаа школавыска өөренип халчып турган ышкаш бис. Чээрби чылдың эрте хона бээри дүрген-не-дир" — деп, бо класстың даргазы Надежда Саая чугаалады. Надежда Чимит-ооловна-биле ооң чаңгысклассчыларының дугайында элээн сонуургап чугаалаштым.

Шыырак класс-тыр дээрзи билдине берди. Оларның аразында дыка хөй кижилер эртем-билиг чедип алган, солун мергежилдерлиг ажылдап, чурттап чоруур болду. Октябрина Орус-ооловна Монгуш бо школаны дооскаш, башкы училищезинче кирип, ону база-ла чедиишкинниг дооскаш, ТКУ-ну база дооскан. Ам төрээн школазында өөредилге эргелекчизи болуп ажылдап турар. Марта Дамдын-ооловна Ховалыг — агроуниверситетти дооскан, Кызылдың чаагайжыдылга комбинадында мастер. Роман Борбак-Дашович Ондар көдээ ажыл-агый техникумун, агроуниверситетти дооскаш, "Победа" совхозка экономистеп, оон директорлап ажылдаан. Геннадий Кызыл-оолович Ондар — политехниктиг институтту чедиишкинниг дооскаш, АТБ-ге инженерлээн, ам ында бүдүрүлгениң даргазының оралакчызы. Хүргүлек Балдановна Монгуш — ТКУ дооскан, Кызылда башкы. Чоннуң кадык-чаагай чурттал-газы дээш ажылдап чоруурлар база-ла бар. Оларга Кызылдың медицина училищезин дооскаш, төрээн суурунда эмчилеп чоруур Валентина Шиник-Караевна Монгуш хамааржыр. А Марина Кертик-ооловна Монгуш амгы үеде Тывада бир дугаар ажыттынган бүүректер эмнээр төптүң кылымал бүүректер салбырында ажылдап чоруур. Надежда Чимит-ооловна Саая — республика эмнелгезиниң лор салбырында дээди категорияның сестразы.

20 чыл эрткенде душчуп келгеш, ынак башкылары Долчуң Сүрүңовна Куулар, Сереңмаа Седеновна Түлүш, Чылбак Агар-ооловна Монгуш, Кызыл Маннай-ооловна Иргит база Александра Делгер-ооловна Донгак оларга өөрүп четтиргенин илередип, сагыш-сеткилин үлежип, мага хандыр чугаалашканнар.

70 харлап турар бо школаның келир үези чырык-ла болзун, өөреникчилери хөй-ле болзун.

Александр МОНГУШ.

Чадаана.

ЧҮҮЛДҮГЗҮНҮП ДЕТКИДИМ

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак бо чылдың июль 29-та "Шын" солуннуң ажылдакчыларыбиле ужуражып, оларның ажыл-ижи-биле таныжып, журналистери-биле ужуражып, ук солуннуң ужур-дузазынга хамаарыштыр үнелелди берип, чамдык чедир кылдынмайн турар ажылдарны айтып, моон соңгаар сорулгаларга доктаап, чагыгларны бергенин солун арныңдан номчааш, аңаа катчып, элээн бодалдарымны илередикседим.

"Шын" солун дээрге Тыванын хоочун солуну болгай. Ол бистерни өөредип кижизиткен. Ажыл, амыдыралывыста чедер-четпестерни сойгалап, илередип келген. Херектиң шыны дээш туруштуг туржуп чоруур. Тывада өске солуннарның адазы деп болур. Бо солунну дамчыштыр ажылхеректи бүдүрүп, чедип ап болур дээрзинге бүзүрээр мен.

Тывада билдингир хоочун журналист Алексей Дүгержааның "Тыным болган дылым" деп материалын номчааш база чөпсүнүп деткиир-дир мен. Дыл дээрге кандыг-даа нацияның харылзажыр чепсээ, ылгалыр демдээ. Дыл билбес болза, чүнү-даа кылып шыдавас дээрзи билдингир. Дыл билир кижи каяа-даа хостуг болгаш хүндүлүг.

Тываларның дылын, езучаңчылдарын сөөлгү үеде даштыкылар аажок сонуургап, өөренип турар апарган. Үш чыл бурунгаар Германиядан Тывага кээп чораан немец уруг арыг тыва дылга чугаалажыр чорду. Чоокта, июнь айда, Мугур-Аксынга Америкадан келген эртем ажылы камгалаар сорулгалыг аныяк англичан оол мээң-биле шуут-ла арыг тыва дылга чугаалашты. Моон алгаш көөрге, Төп Азия улустарының аразында бурунгу сайзыраңгай дылдарның бирээзи тыва дыл болуп турары ол-дур. Черниң ырааңда, өске континентиде чурттап турар кижи тыва дылды өөренип ап турда, чуртундан үнмээн оолдар, кыстар тыва дылды багай билир боорга, кижи кайгаардыр. Мооң чылдагааны — адаиениң уруглар кижизидилгезинче сагыш салбазында. Мен бо-ла чорааш кайы-даа кожуун, суурга чедип, хурал-суглаага киржип, куда-дойгадаа барып келдим. Ол бүгү ажыл-чорудулганы орус дылга эрттирер апарган боор чүведир. Чаңгыс-даа өске сөөк кижи чок, шупту тывалар оргаш-ла, орус дылга эрттирер. Бүгү доктаал-саавырлар, хурал-суглаалар орус дылга эртер. Шынында хоойлуда тывадаа, орус-даа дыл деңэргелиг, кайызы-даа күрүне дылы деп айтып каан-на болгай. Азы тываларның эртем-билииниң бедээни ындыг бе? Азы төрээн дылын тооп көрбези ол бе?Мооң түңнели чүге чедирип болурул? Бодап көрээлиңер даан.

Чамдык кижилер тыва езучаңчылдарын херекке албайн, православ, христиан чүдүлгелерже кирип, аңаа чүдүп чоруур апарган. Бодунуң өгбелериниң чүдүлгезинден чүге хөңнү халы бергени ол? Европа улустарының бедик культуразын, дылын шиңгээдип алырында багай чүве чок болбайн аан. Ынчалза-даа оларның нациязы болур мен дээр хөөнбодал канчап-даа болдунмас чүве ышкажыл. Тыва кижи моол азы бурят мен дээр болза, эскертинмейн-даа баар-ла ыйнаан, харын ынчалза-даа орус мен дээр болза, кочушоотка таварышканы ол. Кижиниң хевир-дүрзүзү, аажычаңы, расазы аңгы-ла болгай. Хандыр бодавайн, бодун өскээр башкартынып чоруур, орусчудуп чоруур кижилер аравыста көвүдээн. Мооң чылдагааны, мээң бодалымбиле, чон ортузунда тайылбыр ажылы чоруттунмайн, ону сула салыпканында. Кандыг-даа кижиниң бажын билиндирип, сургап-сайзыратпас чүве болза, оон чүнү алыр боор. Тыванын Чазаа, Улуг Хуралы хөй-хөй хоойлуларны үндүрүп турар, доктаалдарны хүлээп ап келген. Кожуун, суму удуртукчулары ону чонга чедирип, боттуг хемчеглер албайн турар. Ооң уламындан хажыдыышкыннар, үен-даян үүлгедиглерниң болуп турары ында дизе, частырыг болбас.

Тыва дылды камгалап арттырар, ону келир үеде улам сайзырадырының дугайында чугаалап тура, чүү кончуг хөй чүве чугаалап орары ол деп бодай бербеңер, үстүнде чугаалааным айтырыглар аразында шупту харылзаалыг болгаш ындыг.

Келир үеде тыва нациявыс читпезин деп бодаар болзувусса, төрээн дылывысты өөренип, ону арыглап, камгалап-хумагалаар ужурлуг бис.

Очур-оол ООРЖАК,
Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы.

АДА-ИЕ ХУРАЛЫ

Октябрь айның чылыг, чырык хүннериниң бирээзинде Кызылдың 4 дугаар профессионал-техниктиг училищезиниң сургуулдарының ада-иелери кожуун бүрүзүнден өөренип турар уруг-дарыынга ужуражып, чурттап турар оран-савазын көөр дээш, башкылары-биле таныжып чугаалажыр дээш ада-ие хуралынче чыглып келгеннер. Каас-шиник дериттинген залдың сценазында ыры-шоор куттулуп турган. Байырлыг концерт доостуру билек, училищениң директору Н.Л.Оюн коллективтиң башкыларынга, ада-иелерге чаа өөредилге чылы-биле байыр чедирип, сөс алган. Эрткен чылгы өөредилге чылының түңнелдери, амгы байдалды дес-дараалай таныштырган. Эрткен өөредилге чылында училищени дооскан 75 сургуул Россияның улуг-улуг хоорайларының дээди өөредилге черлеринче өөренип кирген. Чыл санында училищеде чаа-чаа мергежилдер немежип, өөренир күзелдиглерниң саны өзүп турар. ТКУнуң факультеттеринче 25 сургуул кирип алганы чедиишкин дээрзин директор чугаалаан.

Профессионал өөредилге департаментизиниң начальниги-ниң оралакчызы Н.В.Шмелева, кижизидилге ажылының талазы-биле оралакчызы З.Н. Монгуш, училищениң директорунуң өөредилге талазы-биле оралакчызы А.Н.Потапова олар ада-иелер-биле чылыг чугааны кылып, кандыг-кандыг айтырыгларже кол кичээнгей углаза чогуурул дээрзин тодарадып чугаалашканнар. Хурал соонда ада-иелер уругларның өөренип турары училищезин база ниити чурттал-га бажың сонуургап көрген.

Дадарбан Оюновна ООРЖАК: — Баян-Колдан дыка хөй ада-иелер чаңгыс автобуска келдивис.Уругларывыс эки тургустунган, өөренир бүгү аргазы бар-дыр дээрзин караавыс-биле көрдүвүс.

Лоолай Байкараевич БИЧЕ-ООЛ: — Мындыг улуг хуралга бир дугаар кээп тур мен.Оглум каннакчының мергежилин шилип алган. Эки чурттап, өөренип турар улус-тур. Сагышка ол дээш дыка чиик апаар чүве-дир.

Елизавета Эзир-ооловна УЗУН-КЫС: — Беш чыл бурунгаар бо училищениң амыдыралы-биле эки таныштым. Бир оглум база мону дооскан. Красноярскиде улаштыр өөрени берген. Ийи дугаар оглум база каннакчы болур дээш өөренип кирди. Чайын олче 78 кижи документ дужааган чүве, оларның 25-и шилиттинген, мээң оглум оларның аразында.

Ада-иелерниң сагыш-сеткили ханып турарында башкыларның киирген үлүг-хуузу улуг. Оларның кызымак ажылының түңнели бо ышкажыл. Ылаңгыя күш-культура башкызы Елена Лапчаевна Оюнну уруглар, оолдар мактаар. Башкызының удуртулгазы-биле олар чоокта чаа болуп эрткен слетка бирги черни алганын өөрүшкү-биле чугааладылар.

Эң сөөлүнде сургуулдарның столоваязынга кирдивис. Чемненир дээн уруглар, оолдар чыскаалдыр тургулапкан. Мынча хөй кижини шалыпкын эрттирип деп чүве амыр эвес болгай, ынчалза-даа дуржулгалыг поварлар ажылынга шуут чаңчыкканы илдең. Столовая арыг-силиг.

Бо өөредилге чылында база дөрт дугаар училищениң сургуулдары эки түңнелдерлиг болур боор дээрзинге ада-иедаа, башкылар-даа идегеп турар.

Лидия ИРГИТ.

Политика

РФ-тиң Конституция суду журналистерниң талазын тырткан

Эрткен неделяда РФ-тиң Конституция суду «Референдум дугайында» федералдыг хоойлунуң чамдык үүлдериниң чурттуң Конституциязынга дүгжүр азы дүүшпезиниң талазы-биле хыналданың түңнелдерин үндүрген.

Хамаатыларның информацияны хостуу-биле алыр, дамчыдар болгаш тарадыр конституусчу эргезин, а ол ышкаш үзел-бодалды болгаш үзел-турушту хостуу-биле илередирин ук хоойлуда тодазы-биле кызыгаарлаан деп санап турар элээн каш журналистерниң хомудалдары болгаш РФ-тиң Күрүне Думазының бөлүк депутаттарының киирген негелдези бо бүгүге чылдагаан болган.

Конституция судунуң Даргазы Валерий Зорькинниң медеглээнинден алырга, бо болза журналисчи ниитилежилгениң, улуг эвес-даа бол, тиилелгези болур. Херектиң ужуру үүдел дизе, соңгулда бетиниң кампаниязының үезинде журналистерниң канчаар ажылдаарын айтып турар хоойлунуң бодун Конституцияга дүүшпес деп чарлаваан. Ынчалза-даа ооң эң будулгаазынныг үүлдери Конституцияга дүүшпес деп чарлаттынган деп, журналистер санап турарлар. Чижээлээрге, Конституция суду мынчаар доктааткан: «Суртаал ажылчорудулгазында тускай, тода сорулганың база утканың бары соңгулда бетиниң суртаалын база чонну дыңнадырын аңгылап билириниң критерийи болур. Тускай, тода сорулганың база утканың барын үүгле суд тодарадып шиитпирлээр». Доктаалда оон аңгыда «массалыг информация чепсектерин дамчыштыр соңгукчуларны дыңнатканын суртаал деп санап болбас» деп айыткан. «Ол-бо кандидаттарның кайы-бирээзинге хамаарышкан эки-даа, багай-даа үзел-бодал соңгулда бетиниң суртаалы болбас». «Кандыг-бир кижиниң талазын тыртканы дээрге, кандыг-үүг-даа эвес, а үзел-бодал илередиишкининиң бир хевири болур». «Журналистерниң бот үзел-бодалы база оларның тайылбыры, бир эвес оларны аңгы суртаал блогундан дашкаар парлаан болза, суртаал болбас».

РФ-тиң Конституция судунуң Даргазы Валерий Зорькинниң чугаалааны болза: «Информацияны алыр болгаш үзел-бодалды хостуг илередир эргени боттуу-биле магадылаанда, үүгле ынчан соңгулдаларны хостуг деп санап болур. Ынчангаш хоойлу бодарадыкчызы хамаатыларга соңгулдалар болгаш референдумнар дугайында информацияны алыр база тарадыр эргени хандырар хүлээлгелиг. Мону боттандырарда ол ук айтырыгга хамаарыштыр Конституцияның камгалап турары үнелелдериниң — соңгулдаларның болгаш сөстүң база информацияның хостуг болур эргезиниң деңзигүүрүн, деңэвес чорукту база хөлүн эрттир кызыгаарлаашкынны болдурбайн, таарыштырып көөр ужурлуг. Конституусчу эргелерниң кызыгаарлаашкыны, ооң иштинде массалыг информацияның кызыгаарлаашкыны, Конституцияның хүлээп көргени ындыг кызыгаарлаашкыннарга дүүшкек болгаш аңаа дүүштүр эргежок чугула деп санаткан болур ужурлуг...»

АЧЫ-ХАВЫЯАЗЫ ДЭЭШ...

Россия Федерациязының Президентизи В.Путин бо чылдың август 28-те «ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң сайыттарының оралакчыларынга болгаш бирги оралакчыларынга, ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң күрүне комитеттериниң даргаларының оралакчыларынга болгаш бирги оралакчыларынга, ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң улусчу контроль комитеттериниң даргаларының оралакчыларынга ажылдап турганнарга айда материалдыг немелде хандырылга дугайында» деп Чарлыкка ат салган. Ында айтып турары болза, үстүнде ажылдарга ажылдап чорааш, күш-ажыл пенсиязынче назылап кырааны азы инвалид болганы дээш үнген хамаатыларга ап турар пенсиязының кырынга ай санында материалдыг немелде хандырылга кылдыр кижи бүрүзүнге 3000 рубльди тыпсыр. Бо немелдени алыр эргелиг хамаатыларның даңзызын (адын, фамилиязын, адазының адын) Чарлыкта кожуп айыткан. Даңзыда үүгле ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң министерстволарынга ажылдап чораан хамаатыларны айыткан. Россия Федерациязының субъектилериниң министерстволары аңаа хамаарышпас.

Ук материалдыг немелде хандырылганы «Россия Федерациязының мурнунга ачы-хавыяалары болгаш онзагай чедиишкиннери дээш Россия Федерациязының хамаатыларынга айда материалдыг немелде хандырылга дугайында» Федералдыг хоойлунуң 6 дугаар үүлүнде көрдүнген чурум езугаар тыпсыр болгаш төлээр.

Чарлык езугаар үстүнде ады кирген хамаатылар материалдыг немелде хандырылга алыр-биле Пенсия фондузунга бодун шынзыдып турар документини, күш-ажыл дептерин дужаар.

Немелде пенсияны 2003 чылдың сентябрь 1-ден эгелеп тургускан.

Светлана МОНГУШ
белеткээн.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.ООРЖАККА

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Россия Федерациязының Хереглекчилер эвилелиниң баштаар чери бо чылдың үшкү кварталының түңнелдерин езугаар бүдүрүлге ажыл-чорудулгазынга көргүзүглери дээш Тыванын Хереглекчилер эвилелинге үшкү черни тывыскан. Республиканың хереглекчилер эвилелин деткип турарыңар дээш өөрүп четтиргенимни Силерге илереттим.

РФ-тиң Хереглекчилер эвилелиниң баштаар черинин даргазы В.Ф.ЕРМАКОВ.

Теннис

БАШТАЙГЫ ЧЕДИИШКИННЕР

Спорттуң улуг теннис хевирин республикага чоокка чедир-ле ойнаар улус ховар турган. 2001 чылда республиканың Чазаанын ачызы-биле «Ирбис» спорткомплексти ажыглалче киргени ооң сайзыралынга улуг идигни берген.

Бөгүнде ол спорткомплексте ийи теннис залы долу күжү-биле ажылдап турар. Ында 250 хире уруглар, оолдар өөренип турар. А өөренир күзелдиг уруглар оон-даа хөй. Ургларның ынак тренер башкылары С.А. Осюр, Л.М. Коваленко, А.А. Кунгаа, В.Н. Оводов олар ында ажылдап турар.

Чоокта чаа Минусинск хоорайга теннис федерациязының шаңналы дээш маргылдааларга Сибирьниң хоорайларындан 60 ажыг кижи киришкен. Оларның 20-зи Тывадан уруглар назы-хар талазы-биле эң бичии болганнар.

Чидиг демиселдиң түңнелинде 14 харга чедир оолдар аразынга Саян Самчай — бирги, Владимир Куулар — ийиги, Артыш Доржу үшкү черлерни ээлээн. 12 харга чедир Павел Прейман — бирги, Буян Негей, Самбажык Ондар үшкү черлерге төлептиг болганнар.

Тадар-оол КУУЛАР.
Кызыл хоорай.

АНЫЯКТАР-БИЛЕ КАДЫ

Чадаана хоорайның тургустунганындан бээр 130 чыл оюнга тураскааткан стол теннизиниң маргылдаалары хоорайның ургларның уран үүл төвүнге болуп эрткен. Маргылдаага 30 ажыг ойнакчы 3 бөлүкке үстүп алгаш, ойнаан. Бо маргылдаага аныяктар-биле кады республика чергелиг маргылдааларга киржип чораан спорттуң хоочуннары: Макар Донгак (Сүт-Хөл), Ойнаар-оол Сарыглар (Бажың-Алаак), Момчей Ховалыг (Хорум-Даг), Спартак Ооржак (Чыраа-Бажы) база оон-даа өске хоочуннарның киришкени маргылдааны солун болдурган.

Кончуг чидиг маргылдааның түңнелинде 1-ги черни Чадаананың 4 дугаар школазының башкызы Аким Сат, 2-гизин — ол-ла хоорайның 2 дугаар школазының өөреникчизи Айдың Монгуш, 3-күзүн Чөөн-Хемчик кожуунуң коммунал ажылагыйның даргазы, спорттуң хоочуну Спартак Ооржак ап, аныяктардан дудак чок, аваангыр-кашпагайын база стол теннизиниң аргаларын эки билирин көргүскен. Борта Сүт-Хөл кожуунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы, спорттуң хоочуну Макар Донгактың чараш оюнун демдеглевес аргажок, ол түңнел оюнга ойнаар 6 ойнакчының аразынче кирип, тускай шаңналды алган. Тиилекчилерге хоорай чагыргазының мурнундан шаңналдарны тывыскан.

Михаил САРЫГЛАР.
Чадаана хоорай.

«ЭХНАТОН» ЧАЛАП ТУР

Шоодай чигирниң өртээ 730 рубль, 1 сорттуң далганы 350 рубль, мөөңнеп садып алыр кижилерге чиигелде улуг, шоодай оодурба 63 рубль. Чарба, печенье, пряниктер, карамель, шоколад конфеталар, калбак шоколадтар 4-10 рубль, үнүш үзү бар. Чуурга 17 рубль (он борбактың).

Кээр адрези: Загородная ,19 «а», «Эхнатон» бааза, № 3 склад. Телефону 5-38-40.

ЧАГЫДЫКЧЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Тыва Республиканың почта харылзаазының бүгү салбырларында 2004 чылдың 1-ги чартыында солуннар болгаш сеткүүлдер чагыдылгазы уламчылап турар.

Почта салбырларынга келгеш, чүнү чагыдарыңарны шилип алыңар, чагыдылганы кылыңар!

Бараанарны кара металлдар артынчыларынга орнап тур бис. 1 тоннаның өртээ 700 рубль.
МС-3 макулатураны (номнарны, журналдарны, блокноттарны, кыдырааштарны) база хүлээп ап турар бис.
Телефоннары: 1-03-16, 1-07-65.

"ШЫН" СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Биске таварышкан берге хүннерде бүгү таланың деткимчезин көргүзүп, өөвүс ээзи, ачавыс, кырган-ачавыс болгаш акывыс Владимир Бораевич Кара-Салды сөөлгү орукче үдешкен бүгү чонувуска, Тыва Республиканың Чазаанга, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга болгаш Төлээлекчилер палаталарынга, Иштики херектер яамызынга, Прокуратуразынга, Дээди болгаш Арбитраж судтарынга,Тыва Республиканың өске-даа яамыларынга болгаш ведомстволарынга четтиргенивисти илереттивис.

Кара-Салдың өг-бүлези, төрелдери, чоок кижилери.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100,
ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87.
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—1-18-10, компьютер төвү—1-03-90, культура, өөредилге килдизи—1-03-88, чагаа килдизи—1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91;
Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 7587. Чагыг 130.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массальг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.